

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่องการพัฒนาพฤติกรรมกำเริบบุญโดยการให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนอนุบาลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี ผู้วิจัยได้ศึกษาการกำเริบบุญโดยการให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดทฤษฎีจากหนังสือเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพฤติกรรมกำเริบบุญโดยการให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีเนื้อหาสาระที่สำคัญดังนี้

1. บริบทโรงเรียนอนุบาลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี
2. แนวคิดเกี่ยวกับการกำเริบบุญโดยการให้ทาน
3. พฤติกรรมและการพัฒนาพฤติกรรม
4. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR)

บริบทโรงเรียนอนุบาลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี

1. ประวัติความเป็นมาของโรงเรียน

โรงเรียนอนุบาลเสาไห้เดิมชื่อว่าโรงเรียนวัดสูง (สูงสง่าวิทยาคาร) เปิดทำการสอนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา เมื่อวันที่ 15 มิถุนายน 2470 โดยขออนุญาตตั้งโรงเรียนที่วัดเสาไห้ หมู่ที่ 5 ตำบลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี ใช้ศาลาการเปรียญวัดเสาไห้เป็นสถานที่เรียนแต่เนื่องจากวัดเสาไห้ยุคนั้นน้ำป่าสักเกรงอันตรายจะเกิดกับนักเรียนได้ย้ายไปทำการสอนที่ศาลาวัดสูง หมู่ที่ 6 ตำบลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี ต่อมาท่านพระครูวิมลสมณวัด (ทองคำ มาคโธ) เจ้าคณะอำเภอเสาไห้และเจ้าอาวาสวัดสูงร่วมกับประชาชนและผู้ปกครองนักเรียนหาเงินก่อสร้างอาคารเรียนร่วมกับทางราชการมีนักเรียนรวมทั้งสิ้น 48 คน มีนายประสงค์ บำรุงพงษ์ เป็นครูใหญ่คนแรก

2. สถานที่ตั้งของโรงเรียน

โรงเรียนอนุบาลเสาไห้ ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลตำบลเสาไห้ ตำบลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี เป็นโรงเรียนที่มีขนาดใหญ่ของสำนักงานการประถมศึกษาอำเภอเสาไห้ มีเนื้อที่ประมาณ 7 ไร่เศษ บริเวณโดยรอบอาณาเขตติดต่อดังนี้

ด้านทิศเหนือมีถนนสายหลักขนาด 4 ช่อง ทางลาดข้างเป็นถนนที่มีการจราจรค่อนข้างมากทำให้การคมนาคมสะดวกจึงมีนักเรียนจากเขตบริการการศึกษาโรงเรียนอื่นๆ มาเรียนที่โรงเรียนนี้นอกจากนี้ทางด้านหน้าเป็นสนามกีฬาของโรงเรียนมีประชาชนมาเล่นกีฬาและออกกำลังกายเป็นประจำสนามกีฬาจึงเป็นเสมือนสนามกีฬากลางของอำเภอเสาไห้

ด้านทิศใต้เป็นบริเวณวัดสูงที่มีพื้นที่กว้างทางวัดอนุญาตให้ใช้บริเวณเป็นที่จัดกิจกรรมต่างๆ ได้ นอกจากนี้ด้านหลังโรงเรียนเป็นที่ตั้งของศาลแม่นางตะเคียนซึ่งเป็นที่เคารพสักการะของคนทั่วไปนอกจากนี้ทางทิศใต้บริเวณโรงเรียนยังมีสระน้ำและรอบสระน้ำมีต้นไม้ใหญ่ให้ร่มเงาช่วยให้บริเวณด้านนี้ร่มรื่นใช้เป็นที่พักผ่อนของนักเรียนและจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอีกด้วย

ทางทิศตะวันออกติดกับถนนเข้าหมู่บ้านหมู่ที่ 7 ตำบลเสาไห้ และข้างถนนเป็นพื้นที่นา นอกจากนี้ยังเป็นที่ตั้งของโรงพยาบาลเสาไห้

ทางทิศตะวันตกจดบริเวณวัดสูงโรงเรียนใช้ประกอบกิจกรรมการเรียนการสอนได้ทางเข้าโรงเรียนและทางเข้าวัดใช้ถนนเดียวกัน

3. สภาพของชุมชน

3.1 สภาพด้านเศรษฐกิจของชุมชนประชาชนมีสภาพเศรษฐกิจอยู่ในระดับปานกลางส่วนใหญ่มีที่ดินและบ้านของตนเองประกอบอาชีพทำนา รับจ้าง บางส่วนประกอบธุรกิจส่วนตัว

3.2 สภาพด้านสังคมของชุมชนประชาชนมีความรักใคร่สามัคคีให้ความร่วมมือในการจัดการศึกษาแก่โรงเรียนเป็นอย่างดีสนับสนุนและส่งเสริมให้นักเรียนได้รับการศึกษาในระดับที่สูง

3.3 สภาพด้านศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนประชาชนส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาสายเถรวาทเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ และยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามของชุมชนและของชาติมีการดำรงไว้ซึ่งประเพณีต่าง ๆ

4. วิสัยทัศน์ของโรงเรียน

โรงเรียนมุ่งพัฒนาศักยภาพของนักเรียนอย่างมีคุณภาพตามมาตรฐานการศึกษาโดยสังคมมีส่วนร่วม

5. เป้าหมายของโรงเรียน

ประชากรในเขตบริการทุกคนได้รับโอกาสในการศึกษาภาคบังคับ 9 ปี ตามสิทธิอย่างทั่วถึงเท่าเทียมผู้เรียนทุกคนได้รับการศึกษาที่มีคุณภาพตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานและหลักสูตรการศึกษาปฐมวัยและผู้เรียนมีทักษะการเรียนรู้ทักษะการทำงานทักษะทางสังคมมีคุณธรรมและจริยธรรมบนพื้นฐานความเป็นไทยสู่สากล

6. การจัดการเรียนการสอนของโรงเรียน

โรงเรียนอนุบาลเสาไห้ปัจจุบันเปิดทำการสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลปีที่ 1 ถึงชั้นประถมศึกษาที่ 6 มีการจัดการเรียนการสอนจำแนกตามกลุ่มสาระเรียนรู้ดังนี้ กลุ่มสาระการเรียนรู้วิทยาศาสตร์ กลุ่มสาระการเรียนรู้คณิตศาสตร์ กลุ่มสาระการเรียนรู้ภาษาอังกฤษ กลุ่มสาระการเรียนรู้ภาษาไทย กลุ่มสาระการเรียนรู้สุขศึกษา กลุ่มสาระการเรียนรู้ศิลปศึกษา กลุ่มสาระการเรียนรู้การงานและอาชีพ กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษาศาสนาและวัฒนธรรม ตาม

หลักสูตรชั้นการศึกษาขั้นพื้นฐานพุทธศักราช 2544 โดยวิชาพระพุทธศาสนาอยู่ในกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษาศาสนาและวัฒนธรรมในด้านการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของโรงเรียนมีพระภิกษุจากวัดสูงมาช่วยสอนวิชาพระพุทธศาสนาในชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 และชั้นประถมศึกษาปีที่ 6

นักเรียนโรงเรียนอนุบาลเสนาให้ส่วนใหญ่อยู่ในเขตเทศบาลเมืองอำเภอสนาให้ซึ่งในปีการศึกษา 2551 มีนักเรียน 703 คน เป็นนักเรียนชายจำนวน 369 คน เป็นนักเรียนหญิง 334 คน สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 มี 3 ห้องเรียน จำนวน 139 คน จำแนกตามชั้นเรียนดังนี้ ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6/1 มีนักเรียนจำนวน 47 คน เป็นนักเรียนชาย 26 คน เป็นนักเรียนหญิง 21 คน ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6/2 มีนักเรียนจำนวน 46 คน เป็นนักเรียนชาย 24 คน เป็นนักเรียนหญิง 22 คน ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6/3 มีนักเรียนจำนวน 46 คนเป็นนักเรียนชาย 28 เป็นนักเรียนหญิง 18 คน มีครูประจำชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 จำนวน 3 คน

ครูผู้ดำเนินการสอนทั้งหมดมีจำนวน 28 คน โดยมี นายสุรพจน์ เกตุก่อผล เป็นผู้อำนวยการโรงเรียน รองผู้อำนวยการ 2 คน คือ สิบเอกสุพจน์ มณีเมือง และนางสาวสุนีรัตน์ เอี่ยมประไพ และมีนักการภารโรง 2 คน

แนวคิดเกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญโดยการให้ทาน

1. บุญตามแนวทางพระพุทธศาสนา

1.1 ความสำคัญของบุญ

สังคมพุทธศาสนิกชนชาวไทยที่น้อมรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งยึดถือทางจิตใจมักนึกถึงการทำบุญให้ทานอยู่เสมอ ดังนั้น บุญ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งทั้งในแง่ส่วนตนและสังคมส่วนรวมของพุทธศาสนิกชนทุกคนการบำเพ็ญบุญโดยการให้ทานจึงเข้ามาทำหน้าที่นี้ในส่วนสำคัญทั้งในด้านบุคคลและสังคมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ให้มีความเสียสละและเพื่อความเอื้อเฟื้อแบ่งปันมีน้ำใจแก่กันทำให้สังคมร่มเย็นมีสันติสุขสอดคล้องกับคำที่พัชรี มานะวานิชเจริญ (2546, หน้า 26) กล่าวถึงความสำคัญของการทำบุญทั้งในแง่ส่วนตนและส่วนรวม 2 ประการเช่นเดียวกัน คือ 1) บุญในแง่ส่วนตนคือการสะสมอุปนิสัยในการทำบุญทำให้สามารถละความตระหนี่และละความยึดถือมันลงได้ทำให้เป็นผู้มีจิตใจเมตตากรุณา มีความรักปรารถนาดีต่อผู้อื่นมีความสงสารยินดีช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นมากขึ้น 2) บุญในแง่ส่วนรวม บุญมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้สังคมสงบสุขเสริมสร้างสามัคคีและความเป็นปึกแผ่นของสังคมทั้งนี้เพราะเมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญด้วยการให้ทานย่อมเกิดความยินดีในการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลผู้อื่นไม่เบียดเบียนประทุษร้ายชีวิตและทรัพย์สินของผู้อื่นอีกทั้งยังมีจิตคิดกระทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน ฉะนั้นการอยู่ร่วมกันในสังคมนั้นย่อมมีแต่ความสงบสุขสามัคคีกลมเกลียวกันและยินดีนึกกำลังเพื่อร่วมกันสร้างสรรค์สิ่งดีงามแก่สังคมอันเป็นพลังที่มั่นคงของสังคม

1.2 ความหมายของบุญ

บุญ กล่าวตามความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถาและนักปราชญ์มีความหมายหลายประการด้วยกันคือ

บุญ ตามพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “มา ภิกขเว ปุญฺญานํ ภยิตถ สุขสเสถํ ภิกขเว อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานิ” แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย เพราะคำว่า บุญ นี้ เป็นชื่อของความสุข” ดังพุทธพจน์ที่พระองค์ได้ตรัสไว้ นั้น บุญ หมายถึงความสุข คือ ความสุขทางกาย และสุขทางใจ (มังคลัตถที่ปณี ภาค 1 ฉบับภาษาบาลี, 2548, หน้า 115–116)

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (2546, หน้า 631) ให้ความหมายของคำว่า บุญ ไว้ดังนี้ คือ การกระทำความดีตามหลักธรรมในศาสนา ความหมายในพจนานุกรมไทยนั้นบุญจึงเป็นคุณเครื่องแห่งความดีงามที่จะทำให้จิตใจผ่องใสเบิกบานสะอาด ซึ่งตรงกับคำที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป., หน้า 36) กล่าวสอดคล้องไว้ว่า บุญ หมายถึง เครื่องชำระล้างบาป คุณงามความดีที่ควรกระทำให้เกิดขึ้นภายในจิตใจ อีกทั้งพระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปรยุคโต) (2545, หน้า 93) ให้ความหมายของบุญไว้ว่า เรื่องที่จัดทำเป็นความดี หลักการทำ ความดี ความประพฤติกุศลทางกาย วาจา และใจ อันประกอบด้วย ทาน ศีล และภาวนา (บุญ กิริยาวัตถุ 3) และพระเทพสิทธิมุนี (โชดก ป.ธ. 9) (2530, หน้า 18) กล่าวถึง บุญ ว่าหมายถึง การกรองกิเลสชั้นหยาบ ชั้นกลาง ชั้นละเอียดทั้ง ตามระดับของบุญ

ปิ่น มุฑกันต์ (2535, หน้า 150) ได้กล่าวถึง บุญ ว่าเป็นความดี บุญตรงกันข้ามกับคำว่าบาปบุญตามความหมายทางพระพุทธศาสนาหมายถึงอาการที่จิตดีขึ้นเจริญขึ้นพัฒนาการไปในทางที่ดีมีความบริสุทธิ์สะอาดผุดผ่อง ฉะนั้นการกระทำที่เรียกว่า บุญ ต้องเป็นการกระทำที่ทำให้จิตเปลี่ยนแปลงไปในทางดีขึ้นเท่านั้น อีกทั้ง สมคิด เหลาฉลาด (2542, หน้า 8) กล่าวถึง บุญ ไว้ว่า บุญมี 2 ความหมายคือ 1) กรรมดี หรือการกระทำความดีที่พระพุทธเจ้าทรงสนับสนุน และ 2) หมายถึง ผลของกรรมดีซึ่งได้แก่ การได้รับความสุข การมีลาภ การมียศ การได้รับคำสรรเสริญและการได้ขึ้นสวรรค์ และธรรมสภา (2543, หน้า 7-8) ได้อธิบาย บุญ ไว้หลายประการได้แก่ 1) หมายถึง เครื่องชำระจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์เป็นเครื่องมีอชจัดสิ่งเศร้าหมองในจิตใจให้หมดไป 2) หมายถึง สิ่งที่ทำให้เกิดผลที่ดีในชาติภพหน้าและ 3) หมายถึง สิ่งที่ทำให้ความประสงค์ของผู้กระทำให้บริบูรณ์ นอกจากนี้ธรรมสภายังได้อธิบายถึงบุญในทางศาสนาไว้อีกว่า เนื่องจากทุกศาสนามีคำสอนให้เป็นคนดีตามความเชื่อและแนวทางปฏิบัติของแต่ละศาสนาซึ่งมีความแตกต่างกันตามรูปแบบของความเชื่อและความสัมพันธ์ของศาสนิกชนในแต่ละสังคมแต่จุดจุดหมายสูงสุด คือผลของการปฏิบัติที่ก่อให้เกิดความสุขในระดับบุคคลและสังคมการจะบรรลุผลถึงสิ่งนั้นได้ต้องประกอบด้วยหลักการแห่งบุญอันเป็นแนวทางเบื้องต้นในการชำระล้างจิตใจให้สะอาดโดยแต่ละศาสนามีผู้ให้คำจำกัดความของคำว่า บุญ ไว้หลากหลาย เช่น บุญ

หมายถึง สิ่งเป็นมงคลเป็นความเจริญก้าวหน้าหรือบุญหมายถึง สันติสุขของชีวิตคือสันติภาพของโลก หรือ บุญ หมายถึงสิ่งที่ทำความประสงคฺ์ของบุคคลให้สมบูรณ์

สรุปความว่า บุญหมายถึงการชำระกายวาจาและใจให้สะอาดเพื่อก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าและสันติสุขในชีวิตเป็นเครื่องชำระจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์กำจัดสิ่งเศร้าหมองที่เรียกว่ากิเลสทั้งหลายให้ออกไปเริ่มตั้งแต่ทานกำจัดความโลภความเห็นแก่ตัวความมีจิตใจคับแคบตระหนี่หวงแหนความยึดติดลุ่มหลงในวัตถุสิ่งของ ทำให้จิตใจเป็นอิสระพร้อมที่จะก้าวต่อไปในคุณความดีอย่างอื่นหรือเปิดช่องให้น่าเอาคุณธรรมอื่น ๆ มาเพิ่มแก่ชีวิตได้ทำให้ชีวิตจิตใจเฟื่องฟูขึ้นผู้ที่ทำบุญคือทำความดีจิตใจก็จะเฟื่องฟูขึ้นในคุณงามความดีเพิ่มคุณสมบัติที่ดี ๆ ให้แก่ชีวิตจิตใจของคน บุญยังทำมากเท่าไรก็สามารถเพิ่มคุณสมบัติที่ตั้งใจให้แก่ชีวิตมากขึ้นเท่านั้นเพราะว่าคำว่า บุญ นี้ครอบคลุมหมดทำบุญครั้งหนึ่งก็เพิ่มคุณสมบัติให้กับชีวิตครั้งหนึ่ง ทั้งคุณสมบัติในกาย ในวาจาและในใจ ในเมื่อกายประณีตวาจาก็ประณีตขึ้นจิตใจก็ประณีตขึ้นและปัญญา ก็ประณีตขึ้นตามลำดับดีเพิ่มขึ้นไปเรื่อย ๆ บุญยังสามารถทำให้เกิดภวณะนาบุชาผู้ที่ทำบุญไว้มากจึงเป็นผู้ที่นาบุชา ความหมายอีกอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้คือ บุญนั้นเป็นชื่อของความสุกเมื่อทำบุญแล้วจิตใจก็มีความสุขเอิบอ้อม เป็นความสุขที่ประณีตลึกซึ้งทั้งเป็นความสุขที่มีผลระยะยาวไม่เหมือนอาหารที่รับประทานหรือสิ่งภายนอกที่บำรุงบำเรอกายพอผ่านไปแล้วก็หมดก็หายไปความสุขก็สิ้นไปแต่บุญเป็นสุขที่เข้าไปถึงเนื้อตัวของจิตใจเป็นความสุขที่เต็มอ้อมทำให้เกิดปิติในบุญและเมื่อทำบุญไปแล้วถึงสิ่งของจะหมดไปก็จริงแต่เมื่อนึกถึงเมื่อไรก็ใจเอิบอ้อมผ่องใสเรื่อยไปเป็นความสุขที่ยั่งยืนยาวนานเรียกว่าเป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งด้านกาย วาจา และจิตใจของมนุษย์

2. ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนา

2.1 ความสำคัญของทาน

พุทธศาสนิกชนชาวไทยที่น้อมรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งยึดถือทางจิตใจส่วนมากหายใจเข้าหายใจออกเป็นบุญนึกถึงการทำบุญให้ทานอยู่เสมอ ดังนั้นการทำบุญโดยการให้ทานได้แก่ การให้ทรัพย์สิน เงิน อาหาร ยารักษาโรค การให้ธรรม การให้อภัย เป็นต้น จึงเป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของพุทธศาสนิกชนชาวไทย การที่พระพุทธเจ้าตรัสยกการให้ทานขึ้นเป็นหลักการทำบุญข้อแรกนั้นแสดงอยู่ในตัวแล้วว่าทรงเน้นการถือกุศลเอื้อเพื่อเมื่อแผ่กันในสังคมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่คณะโดยมีจิตใจที่เมตตากรุณาเอื้อเพื่อเมื่อแผ่ต่อกัน ซึ่งเป็นเหตุนำมาซึ่งความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงเป็นเครื่องอาศัยถือกุศลหรือเป็นตัวเอื้อต่อการพัฒนาชีวิตที่ประเสริฐและการสร้างสรรค์สังคมให้เป็นสุข ดังนั้น ทาน จึงเข้ามาอยู่ในระบบของการพัฒนามนุษย์ที่มีองค์ความรู้รวมซึ่งเรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ โดยมีบุญกิริยาวัตถุ ข้อที่ 2 (ศีล) และ 3 (ภาวนา) มาประสานและรับช่วงต่อ

2.2 ความหมายของท่าน

ท่าน หมายถึง การให้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 25 (2525, หน้า 175) เรื่องบุญกิริยาวัตถุสูตรว่าด้วยทานมัยบุญกิริยาวัตถุ คือ บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทานหมายถึงการบริจาคสิ่งของของตนแก่คนที่ควรให้ได้แก่การถวายปัจจัย 4 แต่พระภิกษุสามเณรเพื่อบูชาคุณงามความดีที่ท่านได้ประพฤติปฏิบัติ ตามพระธรรมวินัย การให้วัตถุสิ่งของแก่บุพการีมีมารดาบิดา เป็นต้น เพื่อตอบแทนอุปการคุณที่ท่านได้เลี้ยงดูคนมาหรือให้แก่คนผู้ตกทุกข์ได้ยากเพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือ เป็นต้น ทานวัตถุ คือ วัตถุที่ควรให้ปันนั้นท่านแสดงไว้ 10 อย่างคือ ข้าว น้ำ ผ้า พาหนะ มาลัย ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก ประทีป ถึงแม้สิ่งของอื่นซึ่งไม่มีโทษสงเคราะห์เข้าในทานวัตถุ 10 อย่างนี้ เหมือนกันท่านจึงเป็นชื่อของวัตถุที่ให้หรือเป็นชื่อของเจตนาเครื่องให้หมายความว่าผู้กระทำนั้นมีเจตนาที่จะเสียสละวัตถุพัสดุสิ่งของ ๆ คนเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อช่วยเหลือบรรเทาทุกข์เพื่อเป็นการสักการบูชาแก่บุคคลทั้งหลายตามฐานะอันสมควร เพราะฉะนั้นคำว่า ทาน จึงหมายถึงเจตนาที่จะให้หรือวัตถุที่จะให้

ท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายของท่านไว้ว่า การให้นี้เพื่อชำระกิเลส ความกระหนืดเหนียวออกจากจิตสันดานเตรียมตัวที่จะไปพระนิพพานอันเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 6)

พระธรรมปิฎก (ประยูรธรรมา ปยุตฺโต) (ม.ป.ป., หน้า 51) กล่าวว่า ทาน หมายถึง การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปันเพื่อช่วยเหลือกันเพื่อยึดเหนี่ยวสังคมเพื่อส่งเสริมความดีงามและการทำสิ่งที่ดี

ประยูรธรรมา หลงสมบุญ (ม.ป.ป., หน้า 333) ให้ความหมายของคำว่า ทาน ไว้ว่า วัตถุอันบุคคลพึงให้ ความซื่อสัตย์ ความสะอาด หรือ ความบริสุทธิ์ หมายความว่าเมื่อบุคคลให้สิ่งของหรือวิชาความรู้หรือความไม่มีเวรไม่มีภัยต่อกันย่อมมีความสะอาดบริสุทธิ์ภายในจิตใจ

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (2546, หน้า 542) ให้ความหมายของท่านไว้ว่า การให้ ยันเอาไว้ หรือ สอบหนังสือให้ตรงกับฉบับ

ฉะนั้นคำว่า ทาน จึงหมายถึงการให้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนสังคมในทางวัตถุ ด้วยการกระจายการบริโภคให้ทั่วถึงกันลดความกตัญญูในสังคมและยึดเหนี่ยวสังคมให้มีเอกภาพ ด้วยการพยายามช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากทุกข์และให้มีความสุข การให้จึงกลายเป็นการสนองความต้องการของมนุษย์เองเมื่อได้สนองความต้องการนั้นแล้วการให้ก็กลายเป็นความสุขโดยนัยนี้ ทาน คือการทำบุญด้วยการให้จึงเป็นปัจจัยแก่ภาวนาในด้านการพัฒนาจิตใจซึ่งทำให้เกิดทั้งเมตตา กรุณา สามารถให้เกิดความสุขและความสุขนั้นก็มีความสุขแบบประสานทั้งสองฝ่ายคือทั้งผู้รับก็เป็นสุขและผู้ให้ก็มีความสุขเสริมสร้างไมตรีระหว่างกันซึ่งต่างจากความสุขจากการได้ซึ่งเป็นความสุขแบบแบ่งแยกและแก่งแย่งที่ฝ่ายหนึ่งได้อีกฝ่ายหนึ่งก็เฉยหรืออดฝ่ายหนึ่งสุข

อีกฝ่ายหนึ่งทุกข์แต่เมื่อทั้งสองฝ่ายเป็นสุขด้วยกันโลกนี้ก็สงบสุข การทำบุญให้ทานจึงเป็นคุณสมบัติที่นำมาซึ่งความสุข (พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรย์ ปยุตโต) 2550, สิงหาคม, 27)

2.3 ลักษณะของทาน

พุทธศาสนิกชนชาวไทยมักมีความยินดีมีความพึงพอใจในการทำบุญทำทานกันมากอาจเพราะด้วยประเทศไทยนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาแม่แต่โบราณหลายร้อยปี การทำบุญทำทานจึงกลายมาเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันของคนไทยหลายๆ คนจนอาจจะเรียกได้ว่าเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่งไปแล้วกระนั้นก็ตามมีผู้ทำบุญให้ทานสักกี่คนที่จะรู้ว่าทานการให้ของตนนั้นได้อานิสงส์มากน้อยเพียงใดแม้ว่าคนไทยหลายคนจะนิยมการทำบุญให้ทานกันมากแต่หากได้พิจารณาวิเคราะห์กันถึงพฤติกรรมการทำบุญโดยการให้ทานของชาวไทยหลายๆ คนแล้วจะสังเกตได้ว่าการทำบุญโดยการให้ทานในปัจจุบันได้มีการบิดเบือนวัตถุประสงค์จากสิ่งอันควรและไม่ควรโดยมากหลายคนที่ไม่เข้าใจในการทำบุญให้ทานหลายคนให้ทานในสิ่งที่ผิดบิดเบือนจากความเป็นจริงทำให้ผลที่ต้องการไม่ตรงกับจุดประสงค์ทางพระพุทธศาสนา ดังที่ ท่าน พุทธทาสภิกขุ (2547, หน้า 17) ได้อธิบายเปรียบเทียบการทำบุญของแต่ละบุคคลไว้ 3 ลักษณะ คือ 1) การทำบุญเหมือนอาบน้ำโคลน คือพวกที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตแล้วนำมาทำบุญให้ทานหรือทำบุญเพียงเพื่ออวดอ้างว่าได้ทำบุญซึ่งเปรียบเหมือนกับการอาบน้ำล้างตัวด้วยโคลนเมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วโคลนก็ยังติดตัวอยู่ 2) การทำบุญเหมือนอาบน้ำเจือแป้งหอมคือพวกที่ทำบุญด้วยอุपाทานกล่าวคือความยึดมั่นถือมั่นในบุญในสวรรค์ทำบุญด้วยความคิดอย่างนี้เปรียบเหมือนอาบน้ำด้วยแป้งของหอมต่างๆ เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วเนื้อตัวก็ยังมีแป้งหอมติดตัวอยู่ 3) การทำบุญเหมือนอาบน้ำสะอาดคือพวกที่ทำบุญเพื่อจะละความยึดมั่นถือมั่นเพื่อทำให้กิเลสหมดไปจากสันดานเหมือนกับอาบน้ำสะอาดเมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วเนื้อตัวก็สะอาดไม่เหลืออะไรให้ยึดติด

มงคลัตถทีปนี ภาค 2 ฉบับภาษาบาลี (2548, ไม่ปรากฏเลขหน้า) กล่าวลักษณะของทานไว้ในคัมภีร์มงคลัตถทีปนีว่า “ ทาน จาคเจตนา วิรติ เทยยธัมมวาเสน ติวริ์ โหติ” หมายถึง การให้ทาน 3 ลักษณะ คือ

1. จาคเจตนาทาน ได้แก่การให้ทานโดยที่บุคคลมีศรัทธาเลื่อมใสคิดจะให้ทานโดยแท้จริงไว้เจตนาหวังสิ่งตอบแทนมีปัญญาดริกรองด้วยตนมิใช่เห็นผู้อื่นทำก็ทำตาม
2. วิรติทาน ได้แก่การให้ทานโดยบุคคลผู้มีหรือโอดดัดปละมีความละเว้นในเบญจขันธ์ไม่ฆ่าสัตว์ไม่ลักทรัพย์อันบุคคลผู้ให้ทานควรมีความพิจารณาในทรัพย์สิ่งของที่ตนให้ทานว่าได้มาอย่างไรบริสุทธิ์หรือไม่หากทรัพย์นั้นได้มาโดยไม่บริสุทธิ์ไว้ความชอบธรรมก็จะมิได้บุญสมตั้งใจหมาย
3. เทยยธัมมทาน ได้แก่บุคคลพึงมีศรัทธาในการให้ ข้าว น้ำ เครื่องนุ่งห่ม สิ่งของต่างๆ เป็นต้น

การให้หรือแบ่งปันเป็นเครื่องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ในระดับหนึ่ง คือ ชำระล้างหรือกำจัดกิเลสโดยเฉพาะความโลภความเห็นแก่ตัวความมีใจคับแคบกระหน้และความเป็น

ทาสของวัดอุพร้อมทั้งทอนกำลังของความยึดติดถือมั่นในตัวตนให้เบาบางลดน้อยลงทำให้ใจเปิดกว้างและเป็นอิสระมากขึ้นจึงเป็นการเตรียมจิตใจให้พร้อมที่จะบ่มเพาะเพิ่มพูนคุณความดีและการทำบุญอื่นๆ สูงขึ้นไป การให้ทานนั้นว่าตามจุดประสงค์ความมุ่งหมายที่ปรารถนาแล้วทำได้ใน 2 กรณี คือ 1) ให้ด้วยการอนุเคราะห์ หมายถึง การให้ทาน โดยการสงเคราะห์ให้แก่ผู้อนาถา ผู้ยากจน ผู้เจ็บไข้ ผู้หาที่พึ่งมิได้ ให้แก่สัตว์เดรัจฉาน นก กา สุนัข แมว อันเป็นการให้ทานด้วยจิตอนุเคราะห์ด้วยจิตอันเมตตาอย่างยิ่งเรียกว่าการให้ทานเป็นการกุศล 2) ให้ด้วยการบูชา หมายถึง ให้เพื่อยกย่องเชิดชูผู้มีพระคุณเช่นให้ทานแก่สงฆ์ให้แก่ภิกษุสามเณรให้แก่สมณพราหมณ์ให้แก่ผู้รับเสียซึ่งบาปให้แก่ผู้มีศีลธรรมอันดีงามให้แก่ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ ปู่ ย่า ตา ยาย บิดา มารดา ผู้มีพระคุณ การให้ทานนั้นสิ่งอันสำคัญที่สุดคือการให้ด้วยจิตอันเป็นกุศล มีเมตตา มีกรุณาเป็นที่ตั้งผู้รับจะเป็นอย่างไรช่างเขาจะประพุดคิดอย่างไรช่างเขาเพียงผู้ให้มีจิตอันเมตตา มีจิตอันสะอาดบริสุทธิ์ มีจาคเจตนา มีวิริย มีเทยยธรรม ครบสาม การให้ทานนั้นก็จักบริสุทธิ์ยิ่งแม้ไร้ซึ่งผลตอบแทนอันใดแต่ด้วยจิตเมตตาอันมีเพียงการให้ทาน ก็สามารถทำให้มนุษย์ไร้สิ้นซึ่งความทุกข์เช่นนั้นได้ อานิสงส์แห่งการให้ทานก็จักทวีขึ้นแก่ตนเองมากมาย

2.4 ประเภทของทาน

ทาน คือ การให้ มี 2 ประเภท คือ อามิสทาน และธรรมทาน (พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 33, 2525, หน้า 476) แต่ในปัจจุบันท่านผู้รู้ได้เพิ่มเติมขึ้นเป็น 3 ประเภทบ้าง 4 ประเภทบ้าง ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเพิ่มเติมขึ้นเป็น อภัยทานและสุญญตาทาน แต่ในที่นี้จะได้กล่าวถึงการให้ทานทั้ง 3 ประเภท คือ อามิสทาน ธรรมทาน อภัยทานเท่านั้นเพราะเป็นทานที่พุทธศาสนิกชนผู้เป็นฆราวาสทั่วไปสามารถปฏิบัติได้ง่าย

2.4.1 อามิสทาน หรือวัตถุทาน หมายถึงการสละการบริจาคตทรัพย์สินเครื่องอุปโภคของคนแก่ผู้อื่นด้วยจิตที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เช่น การดักบาดรยามเช้า การถวายวัตถุปัจจัยแก่พระภิกษุสามเณร การให้ทานแก่คนยากจนบริจาคเลือดหรืออวัยวะบางส่วนแก่ผู้เจ็บป่วย บริจาคเงินเพื่อช่วยเหลือสังคม เป็นต้น การบริจาคตังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนิกชนชาวไทยยังคงใส่ใจในการให้ทานตามคำสอนของพระพุทธเจ้าและเป็นการให้ทานที่ปรับเข้าสภาพสังคมไทยปัจจุบันได้อย่างกลมกลืนโดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริจาคเลือดบริจาคอวัยวะนับได้ว่าเป็นการให้ทานขั้นอุกฤษฏ์เพราะบุคคลส่วนใหญ่ยังคงคิดถึงตนเองก่อนเสมอบางคนไม่กล้าบริจาคเลือดเพราะกลัวเข็มฉีดยาเกรงจะติดเชื้อเอดส์ เป็นต้น บางคนไม่กล้าบริจาคอวัยวะ ได้แก่ ไต เพราะเกรงว่าตนเองจะมีสุขภาพอ่อนแอแม้แต่การบริจาคหัวใจดวงตาและร่างกายเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วบางคนยังไม่กล้าบริจาคเพราะเชื่อว่าหากบริจาคอวัยวะต่าง ๆ ไปแล้วเมื่อเกิดใหม่จะมีอวัยวะไม่ครบ 32 ประการ เป็นต้น ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าผู้ที่ยินดีบริจาคดังกล่าวเป็นผู้ให้ทานด้วยกุศลจิตอย่างแท้จริงนอกจากให้ทานด้วยเงินทองของใช้ต่างๆ แล้วการช่วยด้วยแรงกายก็จัดเป็นอามิสทานด้วย (พุทธทาสภิกขุ 2533, หน้า 23-24)

ประเภทของอามิสถาน หรือวัตถุทานจำแนกเป็น 2 ประเภทดังที่พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตมโน) (2546, หน้า 69-71) ได้กล่าวอธิบายไว้ได้แก่

1. ปาฏิบุคลิกทาน หมายถึงทานที่ให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะเจาะจง การให้ทานลักษณะนี้ ผู้ให้ทานได้ตั้งใจไว้แล้วว่าจะให้ทานแก่ผู้ใดด้วยวัตถุประสงค์ใด เช่น ให้แก่พ่อแม่ ให้แก่พระสงฆ์ เพื่อบูชา ให้แก่ญาติมิตรเพื่ออนุเคราะห์เกื้อกูล เป็นต้น

2. สังฆทาน หมายถึงทานที่ให้แก่พระสงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปโดยมิได้เฉพาะเจาะจงรวมทั้งการบริจาคเพื่อสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ด้วย เช่น บริจาคที่ดินเพื่อสร้างวัด สร้างโรงเรียน สร้างโรงพยาบาล ถนน เป็นต้น การถวายสังฆทานแก่พระสงฆ์อาจถวายเครื่องอุปโภคที่จำเป็นที่เหมาะสมแก่สมณะสารูปแก่พระสงฆ์ เช่น ข้าวสารอาหารแห้ง สบู่ ยาสีฟัน เป็นต้น หรืออาจถวายทรัพย์สินเพื่อให้นำไปใช้เป็นของส่วนรวมไม่เจาะจงผู้รับข้อกำหนดในการถวายสังฆทานแก่พระสงฆ์ คือสิ่งที่ถวายนั้นต้องเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป หากเป็นเครื่องอุปโภคบริโภคภิกษุผู้รับสังฆทานจะต้องนำไปแจกจ่ายแก่ภิกษุรูปอื่นการนำสังฆทานไปใช้ส่วนตนเพียงผู้เดียวถือว่าผิดวินัยสงฆ์แต่ถ้าสังฆทานนั้นเป็นที่ดินหรือครุภัณฑ์ต่าง ๆ ห้ามนำไปแจกจ่ายเพราะจุดประสงค์ของผู้ให้ต้องการให้ใช้ประโยชน์โดยส่วนรวมหากพระรูปใดรับมาแล้วนำไปแจกจ่ายพระรูปนั้นเป็นอาบัติ ฉะนั้นสังฆทานจึงเป็นทานที่ให้โดยไม่เจาะจงผู้รับและให้เพื่อประโยชน์ส่วนรวม

อามิสถานหรือวัตถุทานที่ทำแล้วได้บุญมากต้องประกอบด้วยทายก (ผู้ให้) วัตถุทาน (สิ่งที่ให้) และปฏิภาทก (ผู้รับ) แม้ว่าการให้ทานแต่ละครั้งจะเกิดผลบุญแก่ผู้ให้ก็ตามแต่การให้ทานของแต่ละบุคคลได้รับผลบุญไม่เท่ากันทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความประณีตและคุณลักษณะขององค์ประกอบข้างต้นที่กล่าวไว้การให้ทานที่ให้ผลบุญมากมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. ทายก (ผู้ให้ทาน) ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 36 (2525, หน้า 314-630) ต้องมีเจตนามีศรัทธาและมีสัมมาทิฐิฐีกกล่าวคือมีความเห็นที่ถูกต้องในการให้ทานนั้น คือ

1.1 มีเจตนา 3 ประการ ได้แก่

1.1.1 ปุพฺพเจตนา (ตั้งใจไว้แล้วว่าจะให้ทาน) ระยะเวลาที่จะให้ ก่อนที่จะให้ทานก็จะมีจิตที่โสมนัสสร้างเบิกบานยินดีที่จะให้ทานเพื่อสงเคราะห์ผู้อื่นให้ได้รับความสุขเพราะทรัพย์สินของของตน

1.1.2 มุญฺจนเจตนา (ยินดีเต็มใจขณะให้ทานนั้น) ระยะเวลาที่กำลังลงมือให้ทาน กำลังให้ทานอยู่นั้นเองก็ทำด้วยจิตใจโสมนัสสร้างเบิกบานยินดีเมื่อหวนคิดถึงทานที่ตนได้กระทำไปแล้วครั้งใดก็มีจิตใจโสมนัสสร้างเบิกบานยินดีในทานนั้น

1.1.3 อปรเจตนา (อึมเิบใจดีใจเมื่อให้ทานนั้นไปแล้วโดยไม่คิดเสียดาย) ระยะเวลาหลังจากที่ได้ให้ทานไปแล้วคือเมื่อให้ทานไปเสร็จแล้วหลังจากนั้นก็ดีนทานมาก็ดีเมื่อหวนคิดถึงทานที่ได้กระทำไปแล้วครั้งใดก็มีจิตใจโสมนัสสร้างเบิกบานยินดีในทานนั้น

1.2 มีศรัทธา การให้ทานด้วยความเชื่อว่า การให้ทานย่อมเกิดผลได้จริง ฉะนั้นจึงให้ทานด้วยจิตเลื่อมใสตามความเชื่อนั้นและการให้ทานแต่ละครั้งควรให้ด้วยจิตเมตตากรุณาปรารถนาจะเกื้อกูลอย่างแท้จริงโดยไม่ถือความเค็มร้อนแก่คนและผู้อื่นและให้ตามกาลเวลาที่สมควรเช่นให้ทานแก่ผู้มาเยือน ผู้ป่วย ผู้คอยยาก เป็นต้น คุณสมบัติดังกล่าวนี้คือการให้ทานของคนดี (สัปปริสทาน 5)

1.3 มีสัมมาทิฐิ คือตระหนักรู้ด้วยปัญญาอยู่เสมอว่า ชีวิตเป็นของไม่เที่ยงสรรพสิ่งทั้งปวงไม่มีตัวตนแท้จริงจึงไม่มีสิ่งใดควรยึดมั่นถือมั่นเก็บไว้เป็นสมบัติเฉพาะตน ฉะนั้นการให้ทานจึงเป็นหน้าที่ที่ควรกระทำเพราะได้สงเคราะห์อนุเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นตามสมควรทั้งการให้ทานอย่างสม่ำเสมอจะช่วยขัดเกลากิเลสในใจให้ละลายความโลภลงได้ ผู้ให้ทานเป็นประจำจะเป็นผู้มีจิตผ่องใสโอบอ้อมอารีรักผู้อื่นและได้รับความรักจากผู้อื่นตอบเช่นกัน

2. วัตถุประสงค์ (สิ่งที่ให้) คุณภาพของสิ่งที่ให้ก็เป็นสิ่งสำคัญเช่นเดียวกันคือต้องเป็นวัตถุประสงค์และวัตถุประสงค์

2.1 วัตถุประสงค์ หมายถึงเงินตราที่นำมาซื้อสิ่งของนั้นต้องได้มาด้วยอาชีพสุจริตเกิดจากหยาดเหงื่อแรงงานของตนเองโดยตรงหรือสิ่งของนั้นต้องได้มาโดยมิได้เบียดเบียนมนุษย์และสัตว์อื่นเช่นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ยกยอก ไม่ลักทรัพย์ ไม่น้อโกงมาทำบุญ เป็นต้น วัตถุประสงค์ที่บริสุทธิ์เพราะการแสวงหาได้มาโดยชอบธรรมไม่ได้จำกัดว่าจะต้องเป็นของดีหรือเลว ไม่จำกัดว่าเป็นของมากหรือน้อย น้อยค่าหรือมีค่ามากจะเป็นของดี เลว ประณีต ไม่สำคัญ ความสำคัญขึ้นอยู่กับเจตนาในการให้ทานนั้นตามกำลังทรัพย์และกำลังศรัทธาที่ตนมีอยู่

2.2 วัตถุประสงค์ หมายถึงการให้สิ่งที่ตนได้บรรจงเลือกสรรอย่างดีมาแล้วและเป็นสิ่งที่มีประโยชน์ไม่เป็นโทษแก่ผู้รับความประณีตของวัตถุประสงค์จำแนกเป็น 3 ระดับได้แก่

2.2.1 ทานทาส หมายถึงการให้สิ่งของที่ไม่ประณีตหรือสิ่งของที่เหลือจากการบริโภคใช้สอยของคนแล้ว เช่นให้ทานแก่ขอทาน แก่สัตว์ เป็นต้นทานเช่นนี้มีผลน้อย

2.2.2 ทานสหาย หมายถึงการให้สิ่งของระดับเดียวกับที่ตนบริโภคใช้สอยเป็นการให้เช่นเดียวกับการให้เพื่อนฝูง ทาน เช่นนี้มีผลปานกลาง

2.2.3 ทานสามี หมายถึงการให้สิ่งของระดับที่ดีกว่าประณีตกว่าที่ตนบริโภคใช้สอยส่วนมากให้แก่ผู้ที่ควรเคารพ เช่นภิกษุสามเณรสมณะชีพราหมณ์ พ่อแม่ ครู อาจารย์ หรือผู้มีพระคุณ เป็นต้นทานเช่นนี้มีผลมาก เพราะต้องชนะใจตนเองให้ได้

ด้วยเหตุผลนี้พุทธศาสนิกชนชาวไทยจึงมักเลือกสิ่งที่ดีที่สุดถวายภิกษุสามเณรเพื่อให้ได้บุญมากดังปรากฏจากการตักบาตรหรือการถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ผู้ทำบุญจะตั้งใจทำอาหารหรือจัดหามาเป็นพิเศษและต้องถวายพระก่อนแล้วจึงรับประทานส่วน

ที่เหลือส่วนการให้สิ่งของแก่ผู้ควรเคารพ เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ และผู้มีพระคุณผู้ให้ก็มักจะ พิจารณาเลือกหาสิ่งที่ดีที่สุดตามกำลังของตนมามอบให้เช่นเดียวกัน

ส่วนการถวายสังฆทานย่อมได้รับผลบุญมากกว่าปาฏิปุคลิกทาน และในสังฆทานนั้นการถวายเสนาสนะ(ที่อยู่อาศัย) ชื่อว่ามีผลมากกว่าวัตถุทานทั้งปวงดังที่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่เทวดาคงหนึ่งซึ่งทูลถามเกี่ยวกับการให้ทานดังนี้ว่า "...บุคคลให้อาหารชื่อว่าให้กำลัง ให้ผ้าชื่อว่าให้วรรณะ ใหยานพาหนะชื่อว่าให้ความสุข ให้ประทับโคมไฟชื่อว่าให้จักขุและผู้ที่ให้พักพิงอาศัยชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง" (พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 24 (2525, หน้า 138-239) การให้ที่อยู่อาศัยเพื่อให้ผู้อื่นได้ใช้ประโยชน์ในทางที่ถูกที่ควร ดังตัวอย่างในครั้งพุทธกาลเศรษฐีได้สร้างวิหาร 60 หลังถวายให้เป็นที่พักอาศัยแก่พระสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง 4 สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุโมทนามีใจความปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 7 (2525, หน้า 203-110) ว่า

"...การถวายวิหารแก่สงฆ์เพื่อหลีกเร้นอยู่เพื่อความสุขเพื่อเพ่ง พิจารณาสมาบัติธรรมและเพื่อเห็นแจ้งเป็นทานอันเลิศเพราะเหตุนั้นแลคนฉลาดเมื่อเห็น ประโยชน์นั้นก็พึงสร้างวิหารอันรื่นรมย์ให้ภิกษุทั้งหลายผู้หุสูดให้ได้อยู่ในวิหารนี้เถิด"

3. ปฏิภาทก (ผู้รับทาน) การให้ทานที่ได้รับผลบุญมากนั้นผู้ให้ต้อง เลือกให้ทานแก่บุคคลที่สมควรให้ดังพุทธสุภาษิตว่า "วิจยย ทานं ทาดพฺพํ ยตถ ทินนํ มหปฺผลํ ทานํที่บุคคลเลือกแล้วจึงให้ย่อมมีผลมากมาย" (ธรรมบท ภาค 6 ฉบับภาษาบาลี พิมพ์ครั้งที่ 21, (2541, หน้า 87) เมื่อจะให้ทานแก่ผู้ใดควรพิจารณาก่อนว่า ผู้นั้นสมควรได้รับทานหรือไม่ ทาน นั้นตรงตามความต้องการหรือเป็นประโยชน์แก่ผู้รับหรือไม่เพราะหากสิ่งของนั้นไม่เป็น ประโยชน์แก่ผู้รับหรือผู้รับไม่เห็นคุณค่าผลที่เกิดจากทานนั้นก็ย่อมน้อยลงไปหากผู้รับเป็นผู้มี คุณธรรมสูงเท่าใด ผู้ให้ย่อมได้รับผลบุญสูงมากเท่านั้น ดังที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลถาม พระพุทธเจ้าว่า ทำบุญที่ใดจึงจะมีผลมาก พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า การให้ทานแก่ผู้มีศีลธรรม ย่อมมีผลมากกว่าการให้ทานแก่ผู้ไม่มีศีลธรรม ลักษณะของผู้มีศีลธรรม คือ "...เป็นผู้ปราศจาก ราคะหรือปฏิบัติตนเพื่อกำจัดราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติตนเพื่อกำจัดโทสะและเป็น ผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติตนเพื่อกำจัดโมหะ" พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 36 (2525, หน้า 629-630)

กล่าวได้ว่า ปฏิภาทกผู้มีศีลธรรมสูงได้แก่ ผู้เพียรปฏิบัติธรรมให้ บรรลุความหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสทั้งปวงเหตุที่การทำบุญแก่ผู้มีศีลธรรมแล้วได้ผลบุญ มากเพราะผู้มีศีลธรรมคือคนดีซึ่งมีความกตัญญูรู้คุณเมื่อได้รับการอนุเคราะห์สิ่งใดจากผู้อื่น แล้วก็ย่อมตั้งใจตอบแทนคุณของผู้ให้อย่างเต็มกำลังสติปัญญาของตน เช่นเมื่อทนายถวาย จตุปัจจัยไทยธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์ผู้มีได้ประกอบอาชีพใดๆ หากภิกษุผู้รับวัตถุทานนั้นเป็นผู้มี คุณธรรมสูงย่อมระลึกได้ว่าท่านยังชีพอยู่ได้ด้วยการเกื้อกูลของคฤหัสถ์ ฉะนั้นจึงควรศึกษาธรรม เพียรฝึกฝนปฏิบัติตนให้เป็นพุทธบุตรสืบทอดพระพุทธานุศาสน์ต่อไปและเป็นผู้อบรมสั่งสอน

ธรรมแก่คุณให้สดีเพื่อประโยชน์สุขในการเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีอีกด้วยแต่การทำบุญให้ได้ผลมากมิได้หมายความว่าต้องทำบุญแก่ภิกษุสามเณรเท่านั้นแม้ทำบุญแก่คนทั่วไปก็ได้บุญมากเช่นกันหากบุคคลนั้นเป็นผู้มีศีลธรรมดีงาม

พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 37 (2525, หน้า 47)

พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบการทำบุญเหมือนการหว่านเมล็ดข้าวลงบนผืนนาหากเมล็ดข้าวนั้นพันธุ์ดีสมบูรณ์เมื่อหว่านลงบนผืนนาที่ดินดีชุ่มชื้นเมล็ดข้าวนั้นย่อมเจริญเติบโตให้ผลดีแก่เจ้าของในทางกลับกันถ้าแม้เมล็ดข้าวจะเป็นพันธุ์ดีแต่หว่านลงบนผืนนาที่ดินไม่ดีแห้งแล้งกันดารเมล็ดข้าวนั้นย่อมแคะแกรนไม่เจริญงอกงามหรือเหี่ยวเฉาตายไปในที่สุด

สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (2550, สิงหาคม, 30) ได้สรุปลำดับผลของทานจากพระไตรปิฎกที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในเรื่องการถวายทานว่า แม้วัตถุทานจะบริสุทธิ์เจตนาในการทำทานจะบริสุทธิ์ดีจะทำให้ทานนั้นมีผลมากหรือน้อยย่อมขึ้นอยู่กับ ปฏิภาณ (ผู้รับวัตถุทาน) เป็นลำดับต่อไปนี้คือ

1. ทำทานแก่สัตว์เดรัจฉานแม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่มนุษย์แม้จะเป็นมนุษย์ที่ไม่มีศีลไม่มีธรรมเลยก็ตามเพราะสัตว์ไม่ใช่เนื้อนาบุญที่ดี
2. ให้ทานแก่มนุษย์ที่ไม่มีศีลไม่มีธรรมวินัยแม้จะให้มากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีล 5 แม้จะให้ครั้งเดียว
3. ให้ทานแก่ผู้มีศีล 5 แม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่ผู้มีศีล 8 แม้จะให้เพียงครั้งเดียว
4. ให้ทานแก่ผู้มีศีล 8 แม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าให้ทานแก่ผู้มีศีล 10 คือสามเณรในพุทธศาสนาแม้จะได้ถวายทานเพียงครั้งเดียว
5. ถวายทานแก่สามเณร ซึ่งมีศีล 10 แม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่พระสมมุติสงฆ์ซึ่งมีศีลปาฏิโมกข์สังวร 227 ข้อ
6. ถวายทานแก่พระสมมุติสงฆ์แม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่พระโสดาบันแม้จะได้ถวายทานแต่เพียงครั้งเดียว
7. ถวายทานแก่พระโสดาบันแม้มากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่พระสกิทาคามีแม้จะถวายทานเพียงครั้งเดียว
8. ถวายทานแก่พระสกิทาคามีแม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่พระอนาคามีแม้จะถวายทานดังกล่าวเพียงครั้งเดียว
9. ถวายทานแก่พระอนาคามีแม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานดังกล่าวแก่พระอรหันต์แม้จะถวายทานเพียงครั้งเดียว
10. ถวายทานแก่พระอรหันต์แม้จะมากถึง 100 ครั้ง ก็ยังได้บุญน้อยกว่าถวายทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าแม้จะถวายทานเพียงครั้งเดียว

11. ถวายทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าแม้จะมากถึง 100 ครั้ง ก็ยังได้บุญน้อยกว่าการถวายทานแด่พระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้จะถวายทานเพียงครั้งเดียว

12. ถวายทานแก่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้จะมากถึง 100 ครั้ง ก็ยังได้บุญน้อยกว่าการถวายทานสังฆทาน(ถวายแก่พระหมู่ใหญ่) ที่มีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน แม้จะถวายสังฆทานเพียงครั้งเดียว

13. การถวายสังฆทานที่มีองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธานแม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าการถวายวิหารแม้จะได้กระทำแต่เพียงครั้งเดียววิหารทานนั้นได้แก่การสร้างหรือร่วมสร้างโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ ศาลาที่พักอาศัย คนเดินทางอันเป็นสาธารณะประโยชน์ที่ประชาชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โรงพยาบาล โรงเรียน บ่อน้ำ เป็นต้นก็ได้บุญมากมายนัยเช่นเดียวกัน

14. การถวายวิหารทานแม้จะมากถึง 100 ครั้ง (100 หลัง) ก็ยังได้บุญน้อยกว่าการให้ธรรมทานแม้จะให้แค่เพียงครั้งเดียว

15. การให้ธรรมทานแม้จะมากถึง 100 ครั้งก็ยังได้บุญน้อยกว่าการให้อภัยทานแม้จะให้แค่เพียงครั้งเดียว การให้อภัยทาน คือการไม่ผูกโกรธ ไม่อาฆาตจองเวรไม่พยาบาทคิดร้ายผู้อื่นแม้แต่ศัตรูตั้งคนอยู่ในศีลธรรม

อย่างไรก็ดีพุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนมากยังคงมีความนิยมทำบุญโดยการให้ทานแก่พระภิกษุสามเณรด้วยเชื่อว่าท่านเหล่านั้นเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่าปุถุชนเพราะผู้สละเพศฆราวาสวชเป็นบรรพชิตคือผู้ปวารณาตนในการปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียรให้เกิดความบริสุทธิ์ตามรอยพระบาทพุทธองค์

2.4.2 ธรรมทานหรือวิทยาทาน หมายถึงการให้ธรรมของพระพุทธเจ้าแก่ผู้อื่น การแนะนำสั่งสอนทางวิชาความรู้ที่ถูกต้อง การสอนให้รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่ใช้ประโยชน์ ให้ผู้ที่เป็นมิจฉาทิฎฐิได้กลับใจเป็นสัมมาทิฎฐิชักจูงผู้คนให้เข้าปฏิบัติธรรมรวมตลอดถึงการพิมพ์การแจกหนังสือธรรมเพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตของบุคคลเหล่านั้นบุคคลผู้ให้ธรรมทานนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วบุคคลผู้ที่จะให้ธรรมทานแก่ผู้อื่นได้ก็คือพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติชอบ อุบาสก อุบาสิกาที่เฝัธรรมเข้าใจธรรมอย่างถูกต้องรวมทั้งพ่อแม่ครูอาจารย์ที่อบรมสั่งสอนศิษย์และลูกให้บริษัฒนชอบชัฎฐิ ฐัฎฐิบทาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์และสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ตามทำนองคลองธรรม

บุคคลทั่วไปสามารถให้ธรรมทานแก่ผู้อื่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม กล่าวคือ ธรรมทานโดยตรง ได้แก่การแนะนำอบรมสั่งสอนให้คำปรึกษาเกี่ยวกับพุทธธรรมทั้งปวง ธรรมทานโดยอ้อม ได้แก่การอนุเคราะห์เกื้อกูลให้ผู้อื่นให้ได้รับธรรมที่ถูกต้อง เช่นการแจกหนังสือธรรมการให้อุปกรณ์ต่างๆในการศึกษาธรรมการสร้างโรงเรียนสอนธรรมห้องสมุด เป็นต้น (พุทธทาสภิกขุ, 2550, สิงหาคม, 27)

การให้ธรรมทานสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญว่า "...การให้ธรรมชนะการให้ทั้งปวง..." พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 43 (2525, หน้า 260) ธรรมทาน มีความสำคัญต่อชีวิตของบุคคลอย่างยิ่ง การให้คำสอนที่ถูกต้องเหมาะสมแก่บุคคลเฉกเช่นกับการให้แสงสว่างส่องนำทางให้ดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกที่ควรบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนั้นชีวิตย่อมก้าวสู่ความเจริญความสุขสงบร่มเย็นและในบางกรณี ธรรมทานสามารถช่วยให้บุคคลผู้มีปัญญาสามารถบรรลุธรรมได้ เช่นพระสารีบุตรผู้มีปัญญาเลิศแต่ก็ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยตนเองต่อเมื่อฟังธรรมที่พระอัสสชิแสดงแล้วท่านจึงบรรลุโสดาปัตติผล และในที่สุดท่านสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยพระธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้น ธรรมทานจึงมีผลมากกว่าอามิสทานและประเสริฐกว่า

2.4.3 อภัยทาน หมายถึงการให้อภัยไม่ถือโทษโกรธคนที่ผู้อื่นได้ล่วงเกินตน ผู้ที่ให้อภัยผู้อื่นได้คือผู้มีจิตอ่อนโยนและมีเมตตา การไม่ผูกพยาบาทไม่ทำร้ายผู้อื่นนั้น นอกจากไม่เป็นการก่อเวรกรรมกันอีกต่อไปแล้วยังเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ได้รับการอภัยสำนึกตนและอาจกลับใจประพฤติตนเป็นคนดีได้ กล่าวได้ว่า อภัยทานเป็นคุณธรรมที่ช่วยให้บุคคลมีชีวิตที่สงบเย็นไม่ร้อนรุ่มด้วยอำนาจโทสะซึ่งจะส่งผลให้สังคมสงบสุขด้วยเพราะการไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน การให้อภัยทานสามารถกระทำได้ทั้งทางกาย วาจา และใจ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตฺตโน) (2546, หน้า 217-221) ได้แบ่งลักษณะอภัยทานออกเป็น 5 ประการ ดังต่อไปนี้

1) การปฏิบัติศีล 5 หรือปญฺจเวรวิริตีซึ่งเป็นมหาทานผู้มีศีล 5 ชื่อว่าสร้างความไม่มีเวรความไม่มีภัยทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

2) การไม่ผูกโกรธ คือไม่ผูกใจแค้นเคืองอาฆาตผู้ที่ทำความเดือดร้อนหรือสร้างความเจ็บช้ำน้ำใจเพียงใดก็ยกโทษให้ เช่นพ่อแม่ยกแก่ลูก ญาติ พี่น้อง มิตรสหาย อภัยแก่กัน ผู้ใหญ่ยกแก่ผู้น้อย เป็นต้น

3) การไม่เบียดเบียนประทุษร้ายผู้อื่น คือ ไม่กระทบกระทั่งประทุษร้ายผู้อื่นให้เดือดร้อนลำบากทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจทั้งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน

4) การปล่อยสัตว์ให้เป็นอิสระ คือการช่วยเหลือสัตว์ที่ติดอยู่ในอันตรายให้มีชีวิตต่อไป เช่น ในฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมไร่นาถนนหนทางครั้นน้ำลดพื้นดินตรงนั้นกลายเป็นหลุมเป็นบ่อปลาที่ติดอยู่นั้นไม่อาจกลับคืนสู่แหล่งน้ำได้การนำปลาเหล่านั้นไปปล่อยลงแม่น้ำลำคลองจึงเป็นการช่วยให้ปลารอดตาย เป็นต้น

5) การให้อภัยแก่นักโทษ คือการอภัยโทษไม่ประหารชีวิตหรือปล่อยให้พ้นโทษก่อนพ้นกำหนดเพื่อเปิดโอกาสให้บุคคลเหล่านั้นกลับตัวกลับใจประพฤติตนเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม

การให้ทานทั้งอามิสทาน ธรรมทาน และอภัยทาน ทั้ง 3 ประการนั้น ล้วนเป็นไปเพื่อควมมีคุณธรรม ความสามัคคี ช่วยเหลือจุนเจือกันเริ่มต้นแต่ให้วัตถุสิ่งของและให้

ธรรมวิชาความรู้ตลอดถึงให้อภัยเป็นการพัฒนาระดับสภาพจิตใจของผู้ให้และเป็นการแสดงถึงความมีน้ำใจความเอื้ออาทรแก่ผู้อื่นในสังคม

2.5 อานิสงส์ของท่าน

อานิสงส์ หมายถึงประโยชน์หรือผลที่เกิดจากการให้พระผู้มีพระภาคเจ้า ครัสไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ 36 (2525, หน้า 78-79) 5 ข้อ ดังนี้

2.5.1 ผู้ให้ย่อมเป็นที่รักของชนหมู่มาก หมายถึงผู้ให้ทานย่อมมีจิตใจโอบอ้อมอารีเอื้อเพื่อต่อผู้อื่นเป็นผู้มีใจกว้างคุณธรรมดังกล่าวย่อมสามารถสร้างไมตรีกับคนทั้งหลาย จึงกล่าวได้ว่าเป็นที่รักของชนหมู่มากและยังทำให้มีบริวารพวกพ้องมากอีกด้วย

2.5.2 คนดีผู้สงบยอมคบหา หมายถึง คนดีมีคุณธรรมยอมยินดีคบหาสมาคมกับผู้ให้ทานเพราะเป็นคนดีเช่นเดียวกัน

2.5.3 กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทานย่อมขจรไป หมายถึงผู้ให้ทานเนื่องนิศย์ยอมเป็นที่รู้จักของคนทั้งหลาย เช่นผู้ที่บริจาคทรัพย์เงินทองเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ย่อมได้รับการสรรเสริญจากคนทั้งหลายว่า บุคคลนี้เป็นคนใจบุญสุนทรท่านเป็นผู้เสียสละเป็นผู้อำนวยความสะดวกเพื่อเพื่อนมนุษย์และสังคมชื่อเสียงของบุคคลนั้นย่อมกระจายไปถึงแม้ผู้อยู่ไกลก็สามารถทราบได้

2.5.4 ผู้ให้ทานย่อมไม่ห่างเหินจากกรรมของคฤหัสถ์ หมายถึงผู้ที่ให้ทานย่อมแสดงถึงความมีจิตเมตตาต่อบุคคลอื่นเอื้อเพื่อเกื้อกูลบุคคลอื่นไม่เป็นผู้เบียดเบียนผู้อื่น ผู้ให้ทานเช่นนี้ย่อมสามารถรักษาศีล ได้ดีจึงเรียกได้ว่าเป็นผู้ไม่เหินห่างจากกรรมของคฤหัสถ์

2.5.5 ผู้ให้ทานเมื่อตายไปแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ หมายถึงผู้ให้ทานย่อมได้ไปเกิดในสุคติภูมิ คือเทวโลกเมื่อตายจากโลกมนุษย์นี้ไปแล้ว

สรุปความว่า ทาน กล่าวคือการให้ทั้ง 3 ประการ จัดว่าเป็นเครื่องปรุงแต่งจิตขัดเกลาจิตใจให้อ่อนเป็นไปเพื่อความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่เอื้ออาทรต่อกันในสังคมและเป็นกำลังสนับสนุนส่งเสริมแก่การปฏิบัติธรรมให้สูงขึ้นไปคือเจริญสมณะและวิปัสสนาจนบรรลุมรรคผลต่อไป

3. ทศณคคติเกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญโดยการให้ทาน

ทศณคคติที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญโดยการให้ทานที่เรียกว่าบุญกิริยาวัตถุนี้มีหลายแนวคิดที่จะส่งเสริมในการบำเพ็ญบุญทั้งการบริจาคให้ทานรักษาศีลและเจริญสมาธิภาวนา ทั้งหมดล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งการไม่ทำบาปทำแต่ความดีพร้อมทั้งทำจิตใจให้ผ่องใสมีนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาหลายท่านได้กล่าวแนวคิดทศณคคติในการบำเพ็ญบุญไว้เป็นต้นว่า

สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (ม.ป.ป., หน้า 1-2) ทรงแสดงทศณคคติเกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญของพุทธศาสนิกชนชาวไทยว่าส่วนใหญ่มีศรัทธาดีในการบริจาคทานมีจิตใจเมตตากรุณาแต่การรักษาศีลยังน้อยไปอาชญากรรมต่างๆ จึงมีมาก ฉะนั้นคนในสังคมควรช่วยกันส่งเสริมคนทำความดีและร่วมมือกันไม่ส่งเสริมผู้ผิดศีลธรรมต่างๆ

พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (ม.ป.ป., หน้า 53) กล่าวว่าการทำบุญต้องเริ่มต้นจากใจที่มีเจตนาดีการกระทำนั้นจึงเป็นบุญหากทำด้วยเจตนาไม่ดีการกระทำนั้นก็เป็นการบาป

พระราชวินยาภรณ์ (2522, หน้า 53) แสดงทัศนคติว่าคนโบราณเชื่อเรื่องสวรรค์นรกจึงชอบทำบุญและกลัวบาปแต่คนสมัยใหม่นี้จำนวนน้อยที่จะเชื่อเรื่องนรกสวรรค์จึงกล้าทำ ความผิดเพราะไม่กลัวบาปแต่คนส่วนใหญ่ก็ยังไม่อยากได้บุญไม่ต่างจากคนโบราณ

อุทิศ ศิริวรรณ (2533, หน้า 19) กล่าวว่าคนส่วนใหญ่ในปัจจุบันมักทำบุญเพื่อมุ่งหวังความสุขสบายในชาตินี้ เช่นทำบุญเพื่อหวังความร่ำรวยหวังให้ได้คู่ครองที่ดีหวังให้ได้รับการยกย่อง เป็นต้น เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะความไม่รู้จักก้มไม่รู้จักพอการทำบุญดังกล่าวจึงเป็นการเพิ่มพูนกิเลสให้มากขึ้น ฉะนั้นพุทธศาสนิกชนควรตั้งใจทำบุญเพื่อมุ่งพ้นทุกข์ตามคำสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงสอนให้ทำบุญเพื่อมุ่งนิพพานด้วยการทำบุญเพื่อบุญมิใช่ทำบุญเพื่อหวังผลประโยชน์ตอบแทนตามโลกียวิสัย

พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตฺตฺโน) (2536, หน้า 79-80) กล่าวว่าการทำบุญของอริยชนหรือผู้มีปัญญาควรทำบุญด้วยการใช้ปัญญาในการพิจารณาว่าสิ่งที่ตนกระทำนั้นต้องไม่เดือดร้อน ไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่นบุญเป็นพลังสำคัญที่ส่งเสริมยกระดับจิตใจจากสัตว์เป็นคน จากคนเป็นมนุษย์ และจากมนุษย์เป็นอริยบุคคลบุญมีคุณหลายประการ เช่นทำให้มนุษย์เกิดมาครบอาการ 32 บุญส่งให้ประสบสิ่งดีงามได้อยู่ร่วมกับผู้มีบุญเช่นกัน เป็นต้นนอกจากนี้ท่านยังย้ำว่าการทำบุญที่ดีต้องไม่เป็นโทษของศรัทธาที่ไร้ปัญญาแม้การทำบุญเป็นสิ่งดีงาม แต่ต้องระมัดระวังอย่าทำบุญอย่างทุ่มเทจนกระทั่งกลายเป็นการเบียดเบียนตนเองหรือทำลายความสุขความอบอุ่นของครอบครัวอย่าทำบุญเพราะตกเป็นเหยื่อของผู้โฆษณาชวนเชื่อผู้กอบโกยด้วยการหลอกล่อให้ทำบุญ

สมภพ ชีวรัฐพัฒน์ (2542, หน้า 38) กล่าวว่า การทำบุญด้วยการทำทานรักษาศีลเจริญภาวนาเป็นประจำและต่อเนื่องย่อมทำให้อายุยืนยาวครั้นถึงเวลาสิ้นชีวิตก็จะมีทรัพย์ และอานิสงส์ของบุญที่ทำไว้จะส่งผลไปยังชาติต่อไปด้วย ดังนั้นจึงควรหยุดการทำบาปแล้วรีบเร่งทำบุญให้มากขึ้น

วศิน อินทสระ (2544, หน้า 177-178) กล่าวถึงวิธีการทำทานที่ให้ผลมาก คือการพัฒนาตนเองให้มีคุณธรรม มีคุณงามความดีเมื่อทำทานย่อมได้รับผลมากและหากผู้รับเป็นผู้บริสุทธิ์ทรงศีลทรงคุณธรรมคุณงามความดีมากผลของทานนั้นย่อมมากขึ้นเป็นทวีคูณส่วนการรักษาศีลควรเป็นศีลธรรมแบบนาย (Slave Morality) คือ ทำสืบๆ กันมาโดยไม่คิดถึงเหตุผลการบำเพ็ญภาวนาก็เช่นกันควรบำเพ็ญภาวนาอย่างผู้มีปัญญาภาวนาเพื่อความสงบเย็นและเพื่อให้เกิดวิชา

จากข้อความข้างต้นดังกล่าวมาแสดงให้เห็นถึงทัศนคติเกี่ยวกับการทำบุญของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบันว่า การทำบุญเป็นสิ่งที่ดีควรกระทำอย่างยิ่งเพราะเป็นผลดีทั้งแก่

ตนเองและผู้อื่นแต่การทำบุญที่ถูกต้องควรทำบุญด้วยปัญญาพิจารณาใคร่ครวญให้รอบคอบว่าสิ่งใดควรทำสิ่งใดไม่ควรทำควรทำบุญเพื่อหวังความสงบสุขร่มเย็นทั้งแก่ตนเองและสังคมและอาจทำบุญเพื่อให้ได้ผลสูงสุดกล่าวคือพระนิพพานหากทำบุญอย่างถูกวิธีและมีความเพียรอย่างถึงที่สุดอย่างไรก็ตามพุทธศาสนิกชนไม่ควรทำบุญตามกระแสหรือทำบุญเพื่อหวังโลกีย์สุขมากจนเกินไปรวมทั้งไม่ควรทำบุญด้วยศรัทธาที่ขาดปัญญาเพราะจะตกเป็นเหยื่อของผู้หลอกลวงได้ง่าย

4. พฤติกรรมการบำเพ็ญบุญโดยการให้ทาน

พฤติกรรมความประพฤติกี่แสดงออกทาง กาย วาจา ในเรื่องของการทำบุญให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนที่ส่งผลสะท้อนต่อสังคมไทยมีหลายท่านได้กล่าวไว้ดังนี้

พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย (2521, หน้า 268-323) ได้กล่าวถึงพฤติกรรมการทำบุญในโอกาสต่างๆ ที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยนิยมทำกัน ได้แก่ การถวายสังฆทาน การทำบุญวันเกิด การทำบุญอายุ การทำบุญในพิธีมงคลสมรส ในพิธีบวช ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ การทอดกฐิน-ทอดผ้าป่า ทำบุญวันลอยกระทง การฟังเทศน์มหาชาติ แม้ว่าจุดประสงค์หลักของการทำบุญแต่ละโอกาสดังกล่าวจะแตกต่างกันออกไปแต่จุดประสงค์ที่เหมือนกันประการหนึ่งคือเพื่อความเป็นสิริมงคลและเพื่อสั่งสมบุญแก่ตนเองวิธีการทำบุญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ก็คือ การทำบุญเลี้ยงพระ วัชิต วัชพร และอาจมีการฟังเทศน์ ฟังธรรมร่วมอยู่ด้วย

วัชระ เอี่ยมโชติ (2521, หน้า 327) กล่าวว่าพฤติกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ประการหนึ่งของพุทธศาสนิกชนชาวไทย คือ การไหว้พระสวดมนต์ประจำวัน อย่างน้อยวันละ 1 ครั้ง มักเป็นเวลาก่อนนอน เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเมื่อสวดมนต์แล้ว ก็มักสงบจิตใจแผ่เมตตาแก่ส่วนกุศลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายด้วย

พระธรรมวิมลโมลี (2534, หน้า 26-31) กล่าวถึงพฤติกรรมการทำบุญใส่บาตรตอนเช้าเป็นประจำว่า นอกจากเป็นการช่วยกันสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่และให้เจริญรุ่งเรืองสืบต่อไปแล้วยังเป็นการสั่งสมบุญวาสนาแก่ตนเองต่อไปในอนาคตอีกด้วย นอกจากนี้ยังกล่าวว่า การใส่บาตรจะได้บุญมากต้องประกอบด้วยองค์คุณ 3 ประการ คือ วัตถุปัจจัย ที่นำมาใส่บาตรต้องบริสุทธิ์ ผู้ใส่บาตรต้องมีเจตนาบริสุทธิ์และภิกษุสามเณรเป็นผู้บริสุทธิ์ ส่วนการกรวดน้ำหลังการใส่บาตรก็เป็นกรวดน้ำส่วนกุศลแก่ผู้ล่วงลับไปแล้วทำให้เกิดความเมตตา

แปลก สนธิทรัพย์ (2538, หน้า 88-195) กล่าวว่าพฤติกรรมการทำบุญของพุทธศาสนิกชนชาวไทยมักนิยมทำบุญที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ เช่น ตักบาตรเป็นประจำ การถวายสังฆทาน การถวายผ้าจำนำพรรษา การทอดกฐิน-ผ้าป่า การถวายเสนาสนะ เป็นต้น นอกจากนี้พุทธศาสนิกชนชาวไทยยังนิยมทำบุญในโอกาสต่างๆ เพื่อเสริมสร้างสิริมงคล เช่น การทำบุญวันเกิด การทำบุญบ้าน การอุปสมบท การทำบุญวันมงคลสมรส การทำบุญแก่ผู้ตาย เป็นต้น

การทำบุญต่างๆ ดังกล่าวจะมีพิธีสงฆ์เข้ามาเกี่ยวข้อง คือ การสวดมนต์เลี้ยงพระถวายจตุปัจจัย เครื่องไทยธรรมต่างๆ

กองวิชาการ 09 (2539, ไม่ปรากฏเลขหน้า) ได้รวบรวมพฤติกรรมความประพฤติกการทำบุญของศาสนิกชนชาวไทยในโอกาสประเพณีต่างๆ โดยแบ่งออกเป็น 4 ภาค ได้แก่

1. ภาคกลางเช่นประเพณีวันสงกรานต์ วันลอยกระทง วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันออกพรรษา ประเพณีวันสารท เป็นต้น

2. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ประเพณีใส่ขวัญ ประเพณีกินดอง (แต่งงาน) ประเพณีปลูกบ้านใหม่ ประเพณีการทำบุญพระเวส (พืงเทศน์มหาชาติ) เป็นต้น

3. ภาคเหนือ เช่น ประเพณีปอยหลวง (การสร้างศาสนสถานแล้วอุทิศถวายเป็นสมบัติของพระศาสนาต่อไป) ประเพณีไตรุขสงกรานต์ ประเพณีสลากภัต (ทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว) ประเพณีตั้งพระธรรม (การพืงเทศน์มหาชาติ) เป็นต้น

4. ภาคใต้ เช่น ประเพณีงานสารทเดือน 10 (อุทิศส่วนบุญกุศลแก่บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว) ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีชักพระบก (ทำบุญออกพรรษา เป็นวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับหลังจากโปรดพระพุทธมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) ประเพณีชักพระน้ำ (เป็นงานบุญใหญ่ มีพิธีสมโภชฉลองพระพุทธรูปในวันออกพรรษา) เป็นต้น

ธรรรงค์ คันดิลุษา (2543, หน้า 187-196) กล่าวถึงพฤติกรรมการทำบุญในวันสำคัญต่างๆ ทางพระพุทธศาสนา เช่น วิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชา เป็นต้นโดยกล่าวถึงความเป็นมาของการทำบุญในวันดังกล่าวว่ามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและในสมัยรัตนโกสินทร์พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ได้โปรดให้มีการทำบุญเป็นพิธีกรรมเช่นเดียวกัน อาทิ ในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดให้ตามประทีปโคมไฟ ประดับประดาพระอารามต่างๆ ด้วยดอกไม้ และให้ราษฎรทั้งหลายถือศีลฟังธรรม ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดให้มีการตั้งโต๊ะเครื่องบูชาตามระเบียบรอบวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และโปรดให้เจ้านายและข้าราชการนำโคมไปตั้งหรือแขวนไว้ตามศาลาภายในวัดพระแก้วส่วนในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเดินเวียนเทียนและมีการสวดมนต์เพิ่มเติม

สมภพ ชีวรัฐพัฒน์ (2542, หน้า 103-104) กล่าวถึงพฤติกรรมการทำบุญของพุทธศาสนิกชนปัจจุบันว่า นอกจากทำบุญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้วยังมีการทำบุญในลักษณะอื่นมากขึ้น เช่น การบริจาคโลหิตในวันสำคัญของชาติ (เช่น วันแม่แห่งชาติ วันสภากาชาดไทย เป็นต้น) การแสดงความจำนงบริจาคอวัยวะหรือศพแก่สภากาชาดไทยเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว ทั้งนี้ท่านได้ยกตัวอย่างนายแพทย์เอก ธนะศิริ ได้บริจาคโลหิตมาแล้วมากกว่า 100 ครั้งและได้แสดงความจำนงแก่สภากาชาดไทยแล้วว่าจะบริจาคดวงตาส่วนร่างกายจะบริจาคแก่คณะแพทยศาสตร์ศิริราชเมื่อก่อนสิ้นชีพแล้ว

พระพจน ภาส (2543, หน้า 177-181) กล่าวว่า พฤติกรรมพุทธศาสนิกชนชาวไทยนิยมทำบุญในโอกาสต่างๆ มากมายและในแต่ละโอกาสก็จะมีศาสนพิธีแตกต่างกันออกไปซึ่งจำแนกออกเป็น 4 หมวดใหญ่ๆ ได้แก่

1. กุศลพิธี คือ พิธีทำบุญเพื่อฝึกฝนอบรมตน และเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ตน โดยเฉพาะ เช่น การบรรพชาอุปสมบทการรักษาศีลเจริญภาวนาในวันพระและวันสำคัญต่างๆ การเวียนเทียนในวันสำคัญทางศาสนา เป็นต้น
2. บุญพิธี คือ พิธีการทำบุญเพื่อความสุความสบายใจ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ การทำบุญงานมงคล เช่น ทำบุญวันเกิด ทำบุญต่ออายุ ทำบุญวันแต่งงาน เป็นต้น และการทำบุญงานอวมงคล เช่น ทำบุญงานศพ ทำบุญอุทิศบรรพบุรุษ เป็นต้น
3. ทานพิธี คือ พิธีถวายสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นแก่ภิกษุสามเณร การถวายทาน แบ่งออกเป็น ปาฏิบุคลิกทาน (ถวายเจาะจงแก่ภิกษุสามเณรผู้รับ) และสังฆทาน (ถวายแก่สงฆ์ทั่วไปไม่เจาะจง)
4. ปกิณกะพิธี คือ วิธีปฏิบัติบางประการในการประกอบศาสนพิธี ได้แก่ วิธีแสดงความเคารพพระพุทธรูปและพระสงฆ์วิธีประเคนของแด่พระสงฆ์วิธีอาราธนาศีลในการถวายทานการทำบุญเลี้ยงพระ การสวดมนต์ การฟังเทศน์และการรับศีล

จากข้อความข้างต้นอาจกล่าวได้ว่า พฤติกรรมความประพฤติพุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่ไม่ว่าจะอยู่ในภูมิภาคใดก็ตาม นิยมทำบุญในโอกาสต่างๆ มากมายด้วยวิธีการ มีทั้งการให้ทาน การรักษาศีลและการเจริญภาวนาโดยเฉพาะการให้ทานในปัจจุบันมีการบริจาคโลหิต บริจาคอวัยวะและศพ ซึ่งนับว่าเป็นการบริจาคด้วยจิตที่เป็นมหากุศลยิ่งเพราะเป็นการช่วยต่อชีวิตแก่ผู้อื่นทั้งยังเป็น การเสียสละที่ยากยิ่งกว่าการให้วัตถุสิ่งของต่างๆ ซึ่งเป็นสมบัตินอกกายสำหรับโอกาสในการทำบุญนั้นมีทั้งการทำบุญเป็นกิจวัตรประจำวัน (การตักบาตรตอนเช้า การไหว้พระสวดมนต์ก่อนนอน) การทำบุญตามวงจรชีวิต (ตั้งแต่เกิดจนตาย) การทำบุญวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา การทำบุญวันสำคัญของชาติ การทำบุญตามเทศกาลประเพณีต่างๆ พฤติกรรมการทำบุญดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนิกชนชาวไทยส่วนใหญ่ยังคงมีจิตผูกพันกับพระพุทธศาสนาอย่างแนบแน่น

พฤติกรรมและการพัฒนาพฤติกรรม

1. พฤติกรรม

เนื่องจากมนุษย์ชาติต้องการอยู่ร่วมกันจึงมีกติกากฎหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมคอยควบคุมเพื่อให้สังคมเป็นปกติการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์จึงมีขึ้นเพื่อตอบคำถามหรือข้อสงสัยเกี่ยวกับสาเหตุของพฤติกรรมในปัจจุบันการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์เป็นศาสตร์สาขาหนึ่ง เรียกว่า พฤติกรรมศาสตร์โดยอาศัยวิชาการทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น จิตวิทยา

สังคมวิทยาประสาทวิทยามาศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมเพื่อให้เข้าใจการกระทำของมนุษย์มากขึ้น จึงมีผู้ให้ความหมายของพฤติกรรมไว้ดังนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (2546, หน้า 580) ได้ให้ความหมายไว้ว่า พฤติกรรม หมายถึง การกระทำ หรืออาการที่แสดงออกทางกล้ามเนื้อ ความคิดและความรู้สึกเพื่อตอบสนองสิ่งเร้า

เจลีเยว ฤกษ์รุจิพิมล (2532, หน้า 6-12) กล่าวว่า พาร์สัน (Parsons) ได้ให้ความหมายของพฤติกรรม ว่าเป็นการกระทำต่อกันของมนุษย์อย่างเป็นระบบ คือ มีแบบแผนที่จะเห็นได้และมีความคงเส้นคงวาอย่างต่อเนื่องการกระทำของมนุษย์นั้นไม่ใช่พฤติกรรมทุกอย่างของมนุษย์แต่หมายถึงพฤติกรรมที่เกิดจากเหตุจูงใจหรือมีสิ่งจูงใจให้มนุษย์กระทำเพื่อต้องการตอบสนองความพอใจหรือความต้องการหลีกเลี่ยงการสูญเสียอันบุคคลคาดคิดไว้ล่วงหน้าและเป็นสิ่งเกิดขึ้นภายใต้ภาวะที่เป็นกระบวนการตอบโต้ต่อกันอย่างเป็นระบบ ได้แก่ ระบบทางชีวระบบทางจิต (ระบบบุคลิกภาพ) ระบบทางวัฒนธรรม (ระบบความคิด ความเข้าใจร่วมกันหรือระบบสัญลักษณ์) และระบบทางสังคม

เรียม ศรีทอง (2542, หน้า 5) กล่าวว่า ซิมบาร์โด (Zimbardo) ได้อธิบายความหมายของ พฤติกรรม ไว้ว่าผลที่เกิดขึ้นจากการแสดงปฏิกิริยาตอบสนองต่อสิ่งเร้าใจ สถานการณ์ต่างๆ พฤติกรรมหรือการกระทำของมนุษย์เมื่อเกิดขึ้นจะสังเกตเห็นได้ชัดเจน เช่น การกระทำทางกาย ได้แก่ การเดิน ยืน นอน และการกิน การกระทำทางวาจา ได้แก่ การพูด สนทนา บอกกล่าวหรือการใช้ภาษาอื่นๆ และการกระทำทางใจ อาจเป็นการกระทำที่สังเกตเห็นได้ยาก เพราะเป็นการกระทำที่ซับซ้อนต้องวิเคราะห์ดีความและประเมินค่าของการกระทำนั้นจึงจะเข้าใจ เช่น การคิด การจำ การลืม การเรียนรู้ เจตคติ ความเศร้า ความสุข ความรัก ความเมตตา เป็นต้น พฤติกรรมทั้ง 3 ลักษณะนี้จะเกิดขึ้นร่วมกันเสมอมีได้แยกจากกันโดยเด็ดขาดมีองค์ประกอบทั้งภายในและภายนอกตัวบุคคล

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ (2540, หน้า 2-3) ได้ให้ความหมายไว้ว่า พฤติกรรม หมายถึง สิ่งที่ยุคคลกระทำ แสดงออกมา ตอบสนองหรือโต้ตอบสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสภาพการณ์ใดสภาพการณ์หนึ่งที่สามารถสังเกตเห็นได้

จากความหมายต่างๆ นั้นพอสรุปได้ว่า พฤติกรรม หมายถึง การกระทำของมนุษย์ที่แสดงออกมาระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เป็นปฏิกิริยาหรือกิจกรรมทุกชนิดของสิ่งมีชีวิตที่มีต่อสิ่งเร้าต่างๆ ในสภาพแวดล้อมจะสังเกตได้ด้วยประสาทสัมผัสหรือไม่ก็ได้ก็ตามแต่พฤติกรรมที่เราสามารถวัดได้รู้ได้ถ้าเป็นพฤติกรรมภายนอกจะสังเกตเห็นได้ชัดเจนส่วนพฤติกรรมภายในจะต้องใช้เครื่องมือวัดซึ่งเป็นการวัดโดยอ้อม

2. การพัฒนาพฤติกรรม

กุลิสรา กตุควรกาญจน์. (ม.ป.ป, หน้า 10-11) ได้ศึกษาการพัฒนาพฤติกรรมการออมในเยาวชนโดยใช้กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนา: กรณีศึกษาเยาวชนระดับอาชีวศึกษา

ในจังหวัดเชียงใหม่ กล่าวว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมานักพฤติกรรมศาสตร์ศึกษาได้พยายามที่จะหาเหตุผลมาอธิบายว่า พฤติกรรมของมนุษย์เกิดขึ้นได้อย่างไรในช่วงเวลานี้ก็ได้มีการพัฒนาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการทางพฤติกรรมศาสตร์โดยแบ่งเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้

2.1 ปัจจัยในตัวบุคคล สาเหตุของการเกิดพฤติกรรมหรือปัจจัยที่มีต่อพฤติกรรมมาจากองค์ประกอบภายในตัวบุคคล ได้แก่ ความรู้ เจตคติ ความเชื่อ ค่านิยม แรงจูงใจ ความตั้งใจใฝ่พฤติกรรม เป็นต้น จากแนวความเชื่อดังกล่าวนี้ นักพฤติกรรมศาสตร์จึงสนใจศึกษาและสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับ ทฤษฎีการเรียนรู้ ทฤษฎีเจตคติและการเปลี่ยนแปลง เจตคติ ทฤษฎีการสร้างแรงจูงใจ การสร้างค่านิยม เป็นต้น

2.2 ปัจจัยภายนอกบุคคล สาเหตุของการเกิดพฤติกรรมมาจากสาเหตุภายนอกตัวบุคคล นักพฤติกรรมศาสตร์กลุ่มนี้สนใจศึกษาปัจจัยทางด้านสิ่งแวดล้อมและระบบโครงสร้างทางสังคม เช่น ระบบการเมือง การเศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา องค์ประกอบด้านประชากร และลักษณะด้านภูมิศาสตร์ว่ามีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของคนอย่างไร ทฤษฎีที่นำมาประยุกต์ใช้จะเกี่ยวข้องกับทฤษฎีทาง ประชากรศาสตร์ สังคมศาสตร์ จิตวิทยาสังคม และเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น

2.3 ปัจจัยหลายปัจจัย กลุ่มนี้มีรากฐานแนวคิดมาจากสมมติฐานที่ว่า พฤติกรรมของคนนั้นเกิดมาจากปัจจัยทั้งภายในบุคคลและปัจจัยภายนอกบุคคล

ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงพัฒนาพฤติกรรมภายในบุคคลเกิดขึ้นได้จากการเรียนรู้ ต่อเมื่อบุคคลเกิดการเรียนรู้สามารถเพิ่มพูนความรู้ความคิดสร้างค่านิยมและเสริมทักษะในสิ่งที่เรียนอันนับเป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมภายในของบุคคลซึ่งการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมภายในของบุคคลมีลักษณะดังนี้ 1) การเพิ่มความรู้ แนวความคิด เป็นสภาวะทางสมองที่แสดงถึงความสามารถของบุคคลในการจดจำและเข้าใจสิ่งต่างๆ 2) การสร้างค่านิยมเป็นสภาวะทางจิตใจของบุคคลที่แสดงถึงความนิยมชมชอบในสิ่งต่างๆ ที่ได้พบเห็น 3) การสร้างทักษะเป็นสภาวะทางร่างกายของบุคคลที่แสดงถึงความสามารถในการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันเป็นส่วนประกอบสำคัญในการเรียนรู้

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR)

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยและพัฒนาเพื่อแก้ปัญหาพฤติกรรมการบ่นปัญหาบุญให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนอนุบาลเสาไห้ อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี เป็นการวิจัยที่สร้างองค์ความรู้ที่สามารถพัฒนาไปสู่การปฏิบัติได้จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องร่วมมือกันระหว่างผู้เกี่ยวข้องของทุกฝ่ายและเพื่อก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมมุ่งเน้นสู่การพัฒนาพฤติกรรมการบ่นปัญหาบุญให้ทานตามแนวทางพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืนที่สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบันที่ต้องการองค์ความรู้ที่จำเป็นต่อการแก้ปัญหาเพื่อพัฒนากิจกรรมต่างๆ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นรูปแบบของการวิจัยแบบใหม่ที่ประยุกต์และเป็นการรวมเอาแนวความคิดของการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) กับการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (participatory research) มาผสมผสานเข้าด้วยกันโดยเป็นการวิจัยที่เกิดขึ้นจากความคิดที่ว่า การวิจัยเป็นกิจกรรมทางสังคมที่จะต้องใช้ทรัพยากรของสังคมในการศึกษา จึงเป็นสมบัติของสังคม และเป็นการกระทำที่มุ่งหมายจะให้ประโยชน์หรือเป็นการรับใช้สังคม การวิจัยจะให้ผลประโยชน์สูงสุดนั้นย่อมเป็นการวิจัยเพื่อพัฒนา (research for development) หรือ การวิจัยพัฒนา (research and development) โดยที่การพัฒนาและการเป็นหุ้นส่วนจะต้องเดินทางร่วมกัน ดังนั้นทุกคนจะต้องมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาทุกชั้นตอนอย่างมีเสรีและเป็นประชาธิปไตย โดยโดยจุดที่แตกต่างกันของงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมกับงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมก็คือการวิจัยแบบมีส่วนร่วมนั้นเป็นการวิจัยที่เน้นในมิติของการเก็บข้อมูลแต่การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการประยุกต์หาวิธีการแก้ไขปัญหาไปพร้อม ๆ กันหรือกล่าวได้ว่ามีการแสวงหาแนวความคิดและแนวทางในการแก้ไขปัญหาและทรัพยากรที่ผู้ถูกวิจัยมีอยู่เพื่อช่วยในการแก้ไขปัญหาพร้อมกับประมวลข้อสังเกตและปัญหาในทางปฏิบัติบางประการจากผลงานการวิจัยของนักวิจัยและนักวิชาการชาวไทยที่มีประสบการณ์ตรงในการวิจัยแบบนี้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. ความหมายและคุณลักษณะของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

สุภางค์ จันทวานิช (2531, หน้า 67) ได้กล่าวความหมายและคุณลักษณะของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการวิจัยที่นำแนวคิด 2 ประการมาผสมผสานกันคือการปฏิบัติการ (action) ซึ่งหมายถึงกิจกรรมที่โครงการวิจัยจะต้องดำเนินการและคำว่า การมีส่วนร่วม (participation) อันเป็นการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมกิจกรรมวิจัยในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่งแล้วร่วมในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินการจนกระทั่งสิ้นสุดการวิจัยโดยมีความหมายถึงวิธีการที่ให้ผู้ถูกวิจัยหรือชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการวิจัยเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาของการดำเนินการ การช่วยให้ข้อมูลและการช่วยวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนช่วยหาวิธีแก้ไขปัญหาหรือส่งเสริมกิจกรรมนั้น ๆ กระบวนการวิจัยจึงดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความเห็นระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัย เพื่อให้ได้ข้อสรุปเป็นขั้น ๆ ส่วนกระบวนการสังเคราะห์ข้อมูลเป็นไปในเชิงการวิภาษ (dialectic) ซึ่งชาวบ้านจะค่อย ๆ เรียนรู้ด้วยตัวเองและด้วยวิธีการวิจัยเช่นนี้ข้อมูลที่ได้จึงมีความชัดเจน การวิจัยแบบนี้จึงเป็นวิธีการที่สนับสนุนให้ชาวบ้านหรือตัวแทนในชุมชนเป็นคนสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้กับตนเองและชุมชน โดยการศึกษาเรียนรู้หาข้อมูลการศึกษาวิเคราะห์ถึงปัญหารวมทั้งการแก้ไขปัญหาที่กำลังประสบอยู่ โดยการร่วมกันวางแผนและกำหนดการดำเนินงานตามแผนหรือโครงการพร้อมทั้งการ

ปฏิบัติตามแผนเพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการแก้ไขปัญหาก็ถูกต้องตรงตามความต้องการ สามารถพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอย่างได้ผลและมีประสิทธิภาพ

ขนิษฐา กาญจนสินนท์ (2536, ไม่ปรากฏเลขหน้า) ให้ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ว่า หมายถึง การวิจัยที่พยายามศึกษาชุมชนโดยเน้นการวิเคราะห์ปัญหาศึกษาหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาวางแผนและดำเนินการตามแผนในการแก้ไขปัญหารวมทั้งการดำเนินการประเมินผลโดยที่ทุกชั้นตอนดังกล่าวสมาชิกชุมชนเข้าร่วมด้วยอันเป็นการส่งเสริมให้ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ได้พัฒนาตนเองในการทำงานพัฒนา

โดยทั่วไปแล้วข้อกำหนดของงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้นแตกต่างไปจากแนวคิดของการวิจัยแบบเดิมอยู่มากแนวคิดในการวิจัยแบบเดิมนั้นยังอยู่บนฐานของปรัชญา ปรัชยานิยมเชิงตรรก (philosophy of logical positivism) และพฤติกรรมศาสตร์ (behavioralism) ซึ่งมีข้อกำหนดว่านักวิจัยทุกคนจะต้องรักษาความเป็นกลาง (neutrality) โดยแยกตัวเองโดยสิ้นเชิงออกจากสิ่งที่ศึกษาเพื่อมิให้เกิดอคติ (bias) ต่อการศึกษาอันจะทำให้ผลของการศึกษาเบี่ยงเบนและไม่น่าเชื่อถือแต่การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้นเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัยและนักพัฒนาหรือนักปฏิบัติการ (practitioners) ตลอดกระบวนการศึกษาค้นคว้า กมล สุตประเสริฐ (2537, หน้า 7) จึงให้ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ว่าเป็นการวิจัยที่จัดกระทำโดยผู้ปฏิบัติการเพื่อนำผลการวิจัยมาใช้ในการแก้ไขปัญหโดยทันทีและต้องกระทำเป็นหมู่คณะร่วมกันขยายความอีกได้ว่าเป็นการวิจัยที่ต้องอาศัยกระบวนการทำงานร่วมกันที่จะต้องสืบสวนสอบสวนหาปัญหาและข้อโต้แย้งร่วมกันเป็นกลุ่มวิเคราะห์สาเหตุแห่งปัญหาโดยเป็นกระบวนการที่ค่อนข้างจะลำเอียงไปในทางกระบวนการประชาธิปไตย (สำนักงานสภาสถาบันราชภัฏ กระทรวงศึกษาธิการและสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, 2545, หน้า 231)

นิตยา เงินประเสริฐศรี (2544, หน้า 61-62) กล่าวว่าการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นกลยุทธ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการเดินทางไปสู่การพัฒนา (journey of development) โดยมีการเปลี่ยนแปลงจากสิ่งที่เป็นอยู่ไปสู่สิ่งที่สามารถเป็นไปได้ทั้งในระดับปัจเจกชนและระดับสังคม โดยหัวใจสำคัญของการเปลี่ยนแปลงอยู่ที่กระบวนการวิจัย ซึ่งใช้แนวทางความร่วมมือ (collaborative approach) ระหว่างนักวิจัยกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) ทั้งนี้กระบวนการวิจัยจะต้องเป็นประชาธิปไตย ยุติธรรม มีอิสระและส่งเสริมคุณค่าของชีวิตและกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจะเข้าร่วมสังเกตตรวจสอบสถานการณ์ต่างๆ

สรุปได้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีความถึงการร่วมกันดำเนินการตามกระบวนการวิจัยโดยผู้ปฏิบัติงานในพื้นที่ทั้งที่เป็นชาวบ้านและนักพัฒนากับผู้วิจัยภายนอก เพื่อให้เกิดภาวะปรับปรุง เปลี่ยนแปลงในสภาพความจริงของสังคมนั้นๆ

งานวิจัยรูปแบบดังกล่าวแล้วเมื่อเทียบกับงานวิจัยแบบดั้งเดิม สามารถสรุปได้จากผลงานแนวความคิดของพันธุทิพย์ รามสูตร (2540, หน้า 60-63) ได้ดังนี้

ตาราง 1 เปรียบเทียบงานวิจัยระหว่างแบบดั้งเดิมกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ประเด็นเปรียบเทียบ	การวิจัยแบบดั้งเดิม	การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม
รูปแบบ	เป็นพิมพ์เขียวที่กำหนดให้	เน้นกระบวนการที่ปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์
อุดมการณ์/ปรัชญา	เน้นกลุ่มคนชั้นสูง	เน้นกลุ่มคนที่คือโอกาสในสังคม คนชายขอบ
จุดมุ่งหมาย	ไม่ผูกพัน ทำให้ได้ข้อมูลเพื่อตอบปัญหาการวิจัย	มีพันธกรณีระหว่างนักวิจัยกับชาวบ้านที่จะร่วมกันเพื่อสิทธิของมนุษย์
กรอบการวิจัย	กำหนดโดยนักวิจัยองค์กร	กำหนดโดยประชาชนในพื้นที่
จุดเน้น	วัตถุ เน้นการสร้างสิ่งของ	เริ่มที่คนเป็นหลักทำให้คนมีคุณค่าสร้าง ความภาคภูมิใจ และกำลังใจ
เป้าหมาย	กำหนดไว้ล่วงหน้า	ปรับเปลี่ยนตามความต้องการของท้องถิ่น
ยุทธวิธี	เน้นการวางแผนที่อ้างว่าชาวบ้านไม่สามารถวางแผนเองได้	เน้นการมีส่วนร่วม เชื่อมั่นในความสามารถในการเรียนรู้ของคน
วิธีการ	เข้มงวดรัดกุม เน้นหลักการวิจัยเชิงปริมาณ มองมิติชุมชนที่ศึกษา และใช้เทคโนโลยีหรือระเบียบวิธีการชั้นสูง	เรียบง่าย ใช้วิธีการที่ชาวบ้านรู้จักและถนัด มองชุมชนอย่างเป็นองค์รวม และใช้เทคโนโลยีชาวบ้าน
การวิเคราะห์สถานการณ์	เน้นการย่อส่วน (Reductionism)	การมององค์รวม (Holistic Approach)
รูปแบบการพัฒนา	ควบคุม ชี้นะและให้แรงจูงใจเป็นวัตถุ เน้นการทำงานตามแผนและส่งเสริมวัฒนธรรมการพึ่งพา	ปลดปล่อย สร้างกำลังใจอำนาจในการคิดและต่อรองให้สำเร็จในสิ่งที่ได้กระทำ โดยภูมิใจในศักดิ์ศรีของคน และเป็นการส่งเสริมวัฒนธรรมการพึ่งพาตนเอง
มองชาวบ้าน	เป็นผู้รับประโยชน์จากความสำเร็จของโครงการวิจัย	เป็นผู้ทำประโยชน์ เป็นผู้ลงมือกระทำโครงการสำเร็จและมีส่วนร่วม
ผลลัพธ์ (Output)	เน้นวัตถุที่เป็นผลผลิตของโครงการ เช่น รั้ว ถนน เป็นต้น	ไม่เน้นวัตถุ แต่เน้นความสามารถของชุมชน เน้นการเรียนรู้ ความพอใจ ความหลากหลาย กำลังใจและแรงใจของประชาชน

ที่มา: (พันธุทิพย์ รามสูตร, 2540, หน้า 60-63)

2. หลักการการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

โดยหลักการแล้ว การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นรูปแบบของการวิจัยที่ประกอบไปด้วยกระบวนการค้นคว้าทางสังคม (social investigation) การให้การศึกษา (education) และการกระทำหรือการปฏิบัติการ (action) เพื่อที่จะให้กลุ่มผู้ถูกกดขี่หรือด้อยโอกาสในสังคมได้มีส่วนร่วมในการสร้างความรู้และทำความเข้าใจกับสภาพการณ์ที่ปรากฏอยู่ รวมทั้งเปิดพื้นที่ให้เรียนรู้และแก้ไขปัญหาด้วยกันระหว่างหลายฝ่ายเป็นการสร้างความรู้ให้กับสังคมได้อย่างเป็นรูปธรรม

พันธุ์ทิพย์ รามสูตร (2540, หน้า 33-35) อธิบายว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีหลักการสำคัญที่ให้ความเคารพต่อภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นตลอดจนระบบการสร้างความรู้ที่แตกต่างไปจากของนักวิชาการโดยประกอบด้วย

1. ปรับปรุงความสามารถและพัฒนาศักยภาพของชาวบ้านด้วยการส่งเสริมยกระดับนักศึกษาและพัฒนาความเชื่อมั่นให้เกิดการวิเคราะห์/สังเคราะห์สถานการณ์ปัญหาของตนเองซึ่งเป็นการนำเอาศักยภาพเหล่านี้มาใช้ประโยชน์

2. ให้ความรู้ที่เหมาะสมแก่ชาวบ้านตลอดจนมีการนำไปใช้อย่างเหมาะสม

3. สนใจปรีติชนของชาวบ้านโดยการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจะช่วยเปิดเผยให้เห็นคำถามที่ตรงกับประเด็นปัญหา

4. การปลดปล่อยแนวความคิดเพื่อให้ชาวบ้านคนยากจนด้อยโอกาสสามารถมองความคิดเห็นของตนเองได้อย่างเสริมองสภาพการณ์และปัญหาของตนเองวิเคราะห์วิจารณ์ตรวจสอบสภาพข้อเท็จจริงต่างๆ ที่เกิดขึ้น

3. วัตถุประสงค์การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

สำนักงานสภาพัฒนาการศึกษาระดับมัธยมศึกษาและสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (ม.ป.ป., หน้า 241) ได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ดังนี้

1. เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนในชุมชนท้องถิ่นแต่ละแห่งเข้ามาร่วมศึกษาค้นคว้าหาข้อมูล รวมทั้งการหาประเด็นปัญหาเชิงพัฒนา และวรรณกรรมเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนคนมีใช้รอคอยแต่นักวิจัยและนักพัฒนามาดำเนินการให้

2. เพื่อให้ได้ข้อมูลความเป็นจริงแนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมหรือมีความสอดคล้องกับบริบทของชุมชนท้องถิ่นนั้น

3. เพื่อให้มีการขับเคลื่อนมวลสมาชิกเข้าด้วยกัน เป็นกระบวนการของผู้มีความรับผิดชอบร่วมกันเรียนรู้ด้วยกันและแก้ไขปัญหาไปพร้อมกัน

4. เป้าหมายและประโยชน์การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

พันธุทิพย์ รามสูตร (2540, หน้า 35) กล่าวว่าเป้าหมายหลักของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้นมีหลายประการประกอบด้วย 1) ค้นหาความรู้พื้นฐานที่เป็นที่ยอมรับและใช้กันอย่างแพร่หลาย 2) ส่งเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างวัฒนธรรม 3) สร้างดุลยภาพระหว่างวิทยาศาสตร์ความรู้ทางวิชาการและความรู้พื้นฐาน 4) ยอมรับในความไม่เท่าเทียมกันของภาวะสังคมเศรษฐกิจ

อรุณรุ่ง บุญรัตนพงศ์ (2549, หน้า 25) ได้กล่าวถึง เป้าหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ดังต่อไปนี้ 1) ชาวบ้านชุมชนผู้ด้อยโอกาสจะตื่นตัวได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้นสามารถคิดวิเคราะห์เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องมีความเชื่อมั่นในทางที่จะให้ความร่วมมือกันหรือมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมทั้งทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองเพื่อก่อประโยชน์สูงสุดแก่ตนเองและชุมชน 2) ประชาชนได้รับการแก้ไขปัญหาคือผู้ด้อยโอกาสมีโอกาสมากขึ้นการจัดสรรทรัพยากรต่าง ๆ มีการกระจายอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมรวมทั้งมีข้อมูลข่าวสารที่ส่งผลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีต่อคนในชุมชน 3) มีวิจัยและพัฒนาได้เรียนรู้จากชุมชนได้ประสบการณ์การทำงานร่วมกับชุมชนอันก่อให้เกิดความเข้าใจอันดีและเกิดแนวคิดในการพัฒนาตนเองของนักวิจัยและพัฒนาอย่างแท้จริง 4) ผลงานวิจัยสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทันทีเนื่องจากได้ลงมือทำกิจกรรมโดยอาศัยหลักการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในชุมชนและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเกิดการผนึกกำลังร่วมกันโดยที่ประชาชนเป็นผู้ร่วมคิดร่วมวางแผนร่วมดำเนินการตลอดจนเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของผลงานที่โครงการที่ดำเนินการอยู่

5. ระเบียบวิธีของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

กมล สดุดประเสริฐ (2537, หน้า 12) กล่าวถึงกิจกรรมของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในทัศนะคติคนว่ามีแตกต่างกันอยู่สองชุดซึ่งจำแนกได้ดังนี้

1. กิจกรรมการวิจัยปฏิบัติการหรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของผู้ประสานงานหรือผู้อำนวยการวิจัยโดยเป็นกิจกรรมการแสวงหาความรู้ของนักวิจัยตามโครงการการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในชุมชนพื้นที่เป้าหมายของผู้วิจัยแต่ละคนโดยจุดมุ่งหมายที่สำคัญของนักวิจัยคือการสร้างรูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่มีประสิทธิภาพเป็นไปตามหลักการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์และสามารถที่จะเผยแพร่แก่สังคมได้โดยรูปแบบของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่มีประสิทธิภาพนั้นจะต้องเป็นรูปแบบที่สามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพสิ้นเปลืองเงินทองและก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายไม่มากนัก แต่ในเวลาเดียวกันก็ได้ผลตอบแทนจากการวิจัยค่อนข้างสูง

2. กิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการหรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน หรือเรียกว่ากิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการของชุมชนเป็นกิจกรรมที่เกิดจากความพยายามในการแก้ไขปัญหาชุมชนของนักวิจัยที่ปฏิบัติการร่วมกันกับชุมชนโดยนักวิจัยทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงาน หรือเป็นผู้อำนวยความสะดวก ซึ่งมีบทบาทหลักในการเป็นผู้ช่วยเหลือใน

กระบวนการวิจัยตั้งแต่แรกเริ่มและค่อยๆ ลดการช่วยเหลือลงและหวังว่าเมื่อดำเนินการวิจัยไปจนถึงสิ้นสุดโครงการแล้วประชาชนจะมีความรู้จากการเรียนรู้ร่วมกันและสร้างพลังที่พอเพียงกระทั่งสามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้โดยลำพังอย่างมีประสิทธิภาพไม่ต้องรอรับการช่วยเหลือจากภายนอกอีก

6. การมีส่วนร่วมในระบบกระบวนการวิจัย

การมีส่วนร่วม (participation) เป็นวิธีการ (means) สำคัญที่จัดว่าเป็นหัวใจสำคัญประการหนึ่งและเป็นสาระสำคัญของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมสามารถพิจารณาได้จากทัศนะคติของ ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527, หน้า 2) ซึ่งมีความเห็นว่าการมีส่วนร่วมเป็นสิทธิของประชาชนต่อการตัดสินใจนโยบายที่เกี่ยวกับการจัดสรร (allocation) และการใช้ประโยชน์ (utilization) ของทรัพยากรเพื่อการผลิตซึ่งเป็นการจำเป็นที่ประชาชนต้องเข้าร่วมในการวางแผนและสามารถตอบสนองต่อสิ่งที่เข้าถึงซึ่งการพัฒนาให้คนได้รับประโยชน์เพื่อการผลิตบริการและสิ่งอำนวยความสะดวกสาธารณะด้วยและการมีส่วนร่วมคือการที่ประชาชนเข้าไปมีส่วนในการตัดสินใจในระดับต่างๆ ทางการจัดการบริการทางการเมืองเพื่อกำหนดความต้องการของชุมชนของคนการมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดกระบวนการและโครงสร้างที่ประชาชนสามารถที่จะแสดงออกซึ่งความต้องการของตนการจัดลำดับความสำคัญการเข้าร่วมในการพัฒนาและได้รับประโยชน์จากการพัฒนานั้นโดยเน้นการให้อำนาจในการตัดสินใจแก่ประชาชนในชนบทและเป็นกระบวนการกระทำที่ประชาชนมีความสมัครใจเข้ามามีส่วนในการกำหนดการเปลี่ยนแปลงเพื่อประชาชนเองโดยให้ประชาชนได้มีส่วนในการตัดสินใจเพื่อตนเองทำให้ประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตของตนโดยภาครัฐจะต้องคืนอำนาจในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชนเพื่อให้ประชาชนโดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาสในสังคมได้มีโอกาสในการแสดงความต้องการแสวงหาทางเลือกหรือเสนอข้อเรียกร้องเพื่อปกป้องผลประโยชน์ร่วมของกลุ่มและเป็นผู้มีบทบาทหลักในการดำเนินกิจกรรมพัฒนาชุมชน คือ เป็นผู้กำหนดความจำเป็นพื้นฐานของชุมชน และเป็นผู้ระดมทรัพยากรต่างๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นพื้นฐานและบรรลุวัตถุประสงค์บางประการทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง

ในเชิงทฤษฎีแล้วการมีส่วนร่วมต่อการดำเนินกิจกรรมหรือโครงการพัฒนานั้นมีหลากหลายมิติสามารถจำแนกออกได้เป็นมิติต่างๆ ประกอบด้วย มิติแรก ร่วมศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาซึ่งเป็นการที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการศึกษาชุมชนวิเคราะห์ชุมชนค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาภายในชุมชนร่วมกันและมีส่วนในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการด้วยการกระตุ้นให้ประชาชนได้เรียนรู้สภาพของชุมชนวิถีชีวิตสังคมทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเพื่อใช้เป็นข้อมูลเบื้องต้นในการจัดทำและประกอบการศึกษาวางแผนงานวิจัย มิติที่สอง ร่วมวางแผนเป็นการวางแผนการพัฒนาหลังจากได้ข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนแล้วและนำข้อมูลมาวิเคราะห์หาปัญหาสาเหตุของปัญหาเรียบร้อยแล้วก็นำมา

อภิปรายแสดงความคิดเห็นร่วมกันเพื่อกำหนดนโยบายและวัตถุประสงค์ของโครงการ การกำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงาน มิติที่สาม ร่วมดำเนินการเป็นการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดำเนินการพัฒนาหรือเป็นขั้นตอนปฏิบัติการตามแผนการวิจัยที่ได้วางไว้ ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างประโยชน์ให้กับชุมชนโดยการสนับสนุนด้านเงินทุนวัสดุอุปกรณ์และแรงงานรวมทั้งการเข้าร่วมในการบริหารงานการประสานขอความช่วยเหลือจากภายนอกในกรณีที่มีความจำเป็น มิติที่สี่ ร่วมรับผลประโยชน์ โดยประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดการแจกจ่ายผลประโยชน์จากกิจกรรมการวิจัยในชุมชนในพื้นที่เท่าเทียม เสมอภาคกัน และมีมติที่ห้า เป็นการมีส่วนร่วมติดตามประเมินผลการดำเนินงานวิจัย และผลของการพัฒนาจากการดำเนินการไปแล้วว่าสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือไม่ มีปัญหาอุปสรรคและข้อจำกัดอย่างไรเพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ทันทีและนำข้อผิดพลาดไปเป็นบทเรียนในการดำเนินการต่อไปการเปิดให้ประชาชนหรือชาวบ้านที่เกี่ยวข้องได้มีโอกาสเข้าร่วมกระบวนการวิจัยนั้นนับได้ว่าเป็นคุณค่าโดยแท้ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมซึ่งก่อให้เกิดรากฐานแห่งความยั่งยืนของการพัฒนา

ไพโรจน์ ชลารักษ์ (2548, หน้า 20-21) อธิบายไว้ว่าหากพิจารณาในรูปของกระบวนการวิจัยการมีส่วนร่วมของฝ่ายต่างๆ สามารถระบุได้ตามลำดับขั้นหรือกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมได้หลายขั้นตอนซึ่งช่วยให้เห็นบทบาทหน้าที่ของผู้เข้าร่วมการวิจัยแต่ละฝ่ายได้อย่างชัดเจนและในทางปฏิบัติแล้วกระบวนการวิจัยก็ต้องดำเนินไปโดยความร่วมมือกับทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับขั้นตอนตั้งแต่ต้นจนจบสิ้นกระบวนการดังต่อไปนี้

1. ขั้นการศึกษาบริบท ในขั้นนี้นักวิจัยจะทำการกำหนดพื้นที่หรืออาณาบริเวณที่จะทำการศึกษาวิจัยเพื่อทำประชาคมโดยมีนักพัฒนาประชาสัมพันธ์ชักชวนให้ชาวบ้านเข้าร่วมและชาวบ้านเข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย

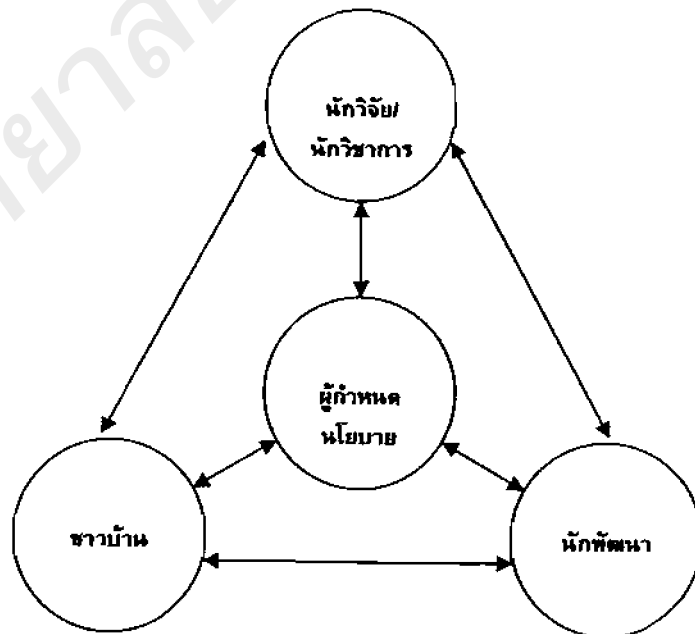
2. ขั้นกำหนดปัญหา ในขั้นตอนนี้ นักวิจัยสรุปคำถาม หรือปัญหา รวมทั้งอธิบายเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการแก้ไขปัญหาให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้เห็นภาพและเกิดความเข้าใจตรงกันส่วนนักพัฒนาทำความเข้าใจประเด็นปัญหาและมองถึงผลของการวิจัยได้อย่างชัดเจนและครอบคลุมส่วนเกี่ยวข้องกับอื่นๆ และชาวบ้านได้เข้าร่วมกิจกรรมเพื่อให้ข้อมูลและแสดงความคิดเห็นความต้องการซึ่งโดยความเป็นจริงแล้วการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่สอดคล้องกับสภาพจริงที่เกิดขึ้นหรือสอดคล้องกับความต้องการพัฒนาที่ประสงค์ได้นั้นย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นการที่นักวิจัยจะต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีกับประชาชนในชุมชนท้องถิ่นรวมถึงการสร้างควมตระหนักในบทบาทและความสำคัญของการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยขั้นการกำหนดปัญหาร่วมกับชาวบ้านในชุมชนจึงเป็นเรื่องสำคัญที่ผู้วิจัยจะต้องดำเนินการให้เกิดผลอย่างแท้จริงก่อนจะเริ่มดำเนินงานในขั้นตอนอื่น

3. ขั้นการวางแผนปฏิบัติงานวิจัย ในขั้นตอนนี้ นักวิจัยจัดทำขั้นตอนการปฏิบัติงานวิจัยให้ชัดเจนรวมทั้งระบุว่าผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการทำวิจัยแต่ละฝ่ายจะมีส่วนร่วมอะไร

และอย่างไร เมื่อใดบ้าง พร้อมทั้งแผนการปรับปรุงหรือปรับเปลี่ยนวิธีการวิจัยส่วนนักพัฒนาจะเข้าร่วมปฏิบัติการวิจัยโดยติดตามผลการดำเนินงานวิจัยทุกชั้นตอนและคอยตรวจสอบผลของการดำเนินงานว่ามีสิ่งใดที่ผิดพลาดหรือไม่เป็นไปตามแผนหรือเป้าหมาย หรือมีสิ่งใดที่เกิดแทรกซ้อนขึ้นมาหรือไม่โดยชาวบ้านนั้นจะเข้ามีส่วนร่วมลงมือในการปฏิบัติงานวิจัยตามแผน และตรวจสอบผลว่าพึงพอใจหรือไม่

4. ขั้นการคิดคาม ตรวจสอบและปรับปรุงรวมทั้งการแก้ไขระหว่างการปฏิบัติงานวิจัย ในขั้นนี้นักวิจัยที่เข้าร่วมโดยการพิจารณาหาทางปรับปรุงแก้ไขการปฏิบัติการวิจัยแบบมีส่วนร่วมโดยอาศัยข้อมูลจากทุกฝ่ายแล้วนำมาทำการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมเพื่อให้การดำเนินงานบรรลุเป้าหมายโดยนักพัฒนาจะเข้ามีส่วนร่วมด้วยการตรวจสอบผลการปฏิบัติงานวิจัยและประเมินว่าผลที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเป้าหมายหรือไม่ เป็นต้น และประชาชนหรือชาวบ้านจะเข้าร่วมด้วยการรับรู้ถึงการปรับเปลี่ยนการปฏิบัติงานตามที่นักวิจัยกำหนดรวมทั้งให้ข้อมูลย้อนกลับ (feedback) ที่แสดงถึงความพึงพอใจและความสำเร็จของการดำเนินการวิจัย

5. ขั้นการสรุปผลการวิจัย ในขั้นตอนนี้นักวิจัยจะทำการสรุปผลการวิจัยและเรียบเรียงเป็นรายงานการวิจัยออกเผยแพร่ให้นักพัฒนามีส่วนร่วมด้วยการรับทราบและตรวจสอบประเมินผลการวิจัยว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใดมีปัญหาและอุปสรรคอย่างไรบ้าง โดยชาวบ้านเข้ามีส่วนร่วมด้วยการให้ข้อมูลย้อนกลับผลของการวิจัยว่าพึงพอใจและได้ผลตามที่คาดหวังไว้หรือไม่และแสดงความคิดเห็นอื่นประกอบข้อมูลด้วยว่าเพราะเหตุใด

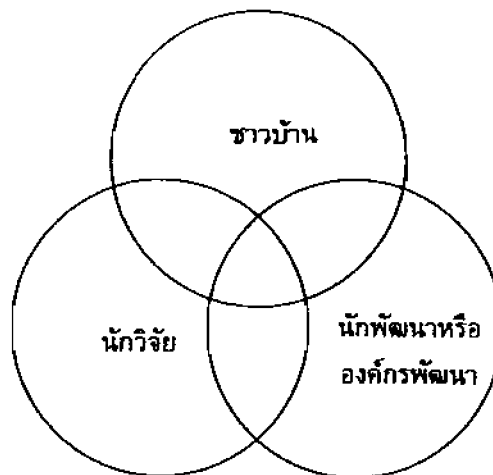
ภาพ 2 การมีส่วนร่วมของฝ่ายต่างๆ ในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม
ที่มา: (ภาพปรับปรุงจาก ไพโรจน์ ชลาวัณย์, 2548, หน้า 20)

ในแง่บุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้น สุภางค์ จันทวานิช (2531, หน้า 31) อธิบายไว้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้น เป็นการผสมผสานความรู้เชิงทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัยของนักวิจัย และวัตถุประสงค์ของนักวิจัยและนักพัฒนาควบคู่ไปกับการต้องการความรู้ และประสบการณ์ของผู้ถูกวิจัย ดังนั้น การดำเนินการและผลของการวิจัยจึงเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับบุคคลหลายฝ่ายซึ่งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้มักจะประกอบไปด้วยบุคคล 3 ฝ่ายประกอบด้วย 1) บุคคลเป้าหมายอาจเป็นผู้แทนของกลุ่มบุคคลเป้าหมายหรือชุมชนที่จะทำการศึกษา 2) นักวิจัยเป็นผู้แทนของนักวิชาการที่มีความสนใจในการวิจัยและพัฒนาซึ่งเป็นคนนอกและ 3) นักพัฒนาเป็นกลุ่มผู้มีความรู้และมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาซึ่งบางครั้งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม นักวิจัยและนักพัฒนาอาจเป็นบุคคลเดียวกันก็ได้

ก่อนทำ PAR

หลังทำ PAR

ภาพ 3 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน นักวิจัย นักพัฒนาหรือเอกชนก่อนและหลังการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ที่มา: (สุภางค์ จันทวานิช, 2531, หน้า 31)

จากแผนภาพดังกล่าวข้างต้น สุภางค์ จันทวานิช (2531, หน้า 31) อธิบายไว้ว่า วงกลมแต่ละวงคือโลกทัศน์หรือวิธีการมองปัญหาของคนแต่ละกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยซึ่งวิธีการมองนี้ย่อมแตกต่างกันไปตามกรอบแนวความคิดที่แต่ละบุคคลยึดถือ ซึ่งภายหลังจากที่มีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมแล้วบุคคลทั้งสามกลุ่มซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยชาวบ้านหรือบุคคลกลุ่มเป้าหมายและนักพัฒนาจะมีความเข้าใจถึงปัญหาและความเข้าใจร่วมกันในการพัฒนาซึ่งเป็นรากฐานที่สำคัญสำหรับความสำเร็จในการพัฒนาและเป็นจุดเริ่มต้นของโครงการต่าง ๆ ของชุมชน

7. ขั้นตอนในการดำเนินการวิจัย

นักวิชาการได้ให้มุมมองในเรื่องขั้นตอนในการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ไม่แตกต่างกันมากนักซึ่งกล่าวได้ดังนี้

7.1 ระยะเวลาการวิจัย (pre-research phase)

สุริยา วีรวงศ์ (2538, หน้า 89) อธิบายในระบายนี้นี้ว่าเป็นการเตรียมชุมชน เพื่อให้มีความพร้อมเข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยซึ่งเป็นเรื่องสำคัญและเป็นแก่นแกนหลักของการวิจัยแบบนี้ โดยการดำเนินงานขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งเน้นสำคัญที่จะให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีระหว่างผู้วิจัย ผู้นำชุมชน ชาวบ้านรวมถึงเจ้าหน้าที่หน่วยงานต่างๆ ที่จำเป็นต้องเกี่ยวข้องในขั้นเตรียมการนี้ประกอบด้วยขั้นตอนย่อยกล่าวคือ

7.1.1 การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (build-up rapport) โดยวิธีการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนที่ดีที่สุดคือการปฏิบัติตัวของนักวิจัยที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน ทั้งนี้นักวิจัยควรร่วมกิจกรรมทุกอย่างของชุมชนซึ่งเป็นเครื่องช่วยให้นักวิจัยสามารถทำความเข้าใจโลกทัศน์ของชาวบ้านได้ดีมากขึ้น โดยทั่วไปแล้วผู้วิจัยจะลงพื้นที่เพื่อไปพบกับบุคคลต่างๆ ในชุมชนที่มีส่วนสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินงานวิจัยหรือเป็นประชาชนกลุ่มเป้าหมายของการวิจัยพูดคุยแนะนำตัวเองเพื่อให้ทุกฝ่ายได้ทราบถึงวัตถุประสงค์เป้าหมายและความต้องการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกิจกรรมการวิจัยอันจะช่วยให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจ นอกจากนี้ผู้วิจัยยังจะสามารถทำการวิเคราะห์คาดหมายสภาพการณ์และปัญหาของการดำเนินงานวิจัยที่อาจเกิดขึ้นและสามารถเตรียมรับมือได้อย่างมีประสิทธิภาพ

7.1.2 การสำรวจ ศึกษาชุมชน (surveying and studying community) เป็นขั้นตอนของการศึกษาข้อมูลที่เป็นลักษณะทางกายภาพและแหล่งทรัพยากรต่างๆ ภายในชุมชนรวมถึงการศึกษาข้อมูลพื้นฐานด้านประชากร สังคม เศรษฐกิจวัฒนธรรมและการเมืองซึ่งโดยมากแล้ว ผู้วิจัยจะใช้แบบสังเกตสมุคบันทึกลงและถ่ายภาพสถานที่ต่างๆ รวมถึงการศึกษาข้อมูลจากเอกสารหลักฐานจากหน่วยงานราชการหรือจากองค์กรพัฒนาที่เกี่ยวข้องนอกจากนี้ยังมีบางโครงการวิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชนหรือผู้สูงอายุเพื่อทราบประวัติความเป็นมาของชุมชนด้วยส่วนการจัดเลือกชุมชนนั้น

7.1.3 คัดเลือกชุมชน (selecting community) ได้เสนอความเห็นไว้ว่า โดยทั่วไปแล้วการคัดเลือกชุมชนจะยึดหลักการเลือกชุมชนที่ด้อยโอกาสในการพัฒนา (disadvantage community) เพื่อเป้าหมายในการยกระดับคุณภาพชีวิตและสร้างโอกาสความเท่าเทียมในการพัฒนากับชุมชนอื่นอย่างไรก็ตามวิจัยจำนวนมากคัดเลือกชุมชนโดยยึดเอาประเด็นของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขเยียวยาโดยเร่งด่วนหรือบางกรณีการวิจัยมุ่งหมายกระทำต่อชุมชนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแข็งขันเพื่อเป็นชุมชนต้นแบบของการทำวิจัยและการพัฒนาให้กับชุมชนอื่นด้วยเช่นกัน (อรุณรุ่ง บุญชนันตพงศ์ , 2549, หน้า 23)

7.1.4 การเข้าสู่ชุมชน (entering community) ข้อมูลชุมชนนับเป็นสิ่งสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำมาประกอบการพิจารณาตัดสินใจกำหนดพื้นที่ดำเนินการซึ่งข้อมูลดังกล่าวควรเป็นข้อมูลที่มีรอบด้านสำหรับแหล่งข้อมูลในชั้นตอนนี้อาจมาจากส่วนราชการเช่นข้อมูลความจำเป็นขั้นพื้นฐาน (จปฐ.) ข้อมูลจำนวนประชากรและบุคคลที่เป็นปราชญ์ชาวบ้านหรือครูภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น และอาจเป็นข้อมูลที่องค์กรพัฒนาเอกชนรวบรวมไว้หรือนักวิจัยจะดำเนินการเก็บข้อมูลเองโดยการสำรวจชุมชน (community surveying) ก็ได้

7.1.5 การเตรียมคนและเครือข่ายความร่วมมือในชั้นตอนนี้มักถูกกำหนดให้เป็นขั้นตอนสุดท้ายของระยะก่อนการวิจัยโดยมุ่งหมายให้เกิดความพร้อมในการดำเนินการวิจัยซึ่งเป็นระยะต่อไปและก่อให้เกิดการประสานงานที่ดีเพื่อความสะดวกต่อการดำเนินงานวิจัยในส่วนของเตรียมคนนั้นเป็นการเตรียมความพร้อมให้กับชาวบ้านเพื่อเป็นแกนนำในการปฏิบัติงานวิจัยร่วมกับนักพัฒนาและคณะผู้วิจัยซึ่งในทางปฏิบัติแล้วมักจะมีการเตรียมคน 3 กลุ่ม คือ เตรียมคนในชุมชน คณะนักวิจัยมักจะลงพื้นที่เพื่อจัดประชุมในชุมชนโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวบ้านรู้จักและคุ้นเคยกับกระบวนการและการดำเนินงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมอย่างชัดเจนและรวดเร็วเตรียมนักพัฒนาด้วยการประชุมร่วมกับนักพัฒนาซึ่งโดยทั่วไปแล้วคนกลุ่มนี้หมายถึงผู้นำชุมชนพัฒนาการอำเภอหรือพัฒนาการอำเภอประจำตำบลและเจ้าหน้าที่หน่วยงานอื่น เช่นปลัดองค์กรการบริหารส่วนตำบลและองค์กรพัฒนาภายนอกที่มีความสนใจศึกษาร่วมกัน กิจกรรมสำคัญของการดำเนินงานในชั้นตอนนี้คือการประสานความร่วมมือการสร้าง ความเข้าใจในกรอบของการทำงานวิจัยและการหาหรือแนวทางพัฒนาชุมชนซึ่งมักจะรวมถึงการประสานงานเรื่องการใช้สถานที่ดำเนินการประชุมด้วยและเตรียมนักวิจัยด้วยการประชุมปรึกษากันเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจตรงกันในบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในการทำงานวิจัย

ส่วนการเตรียมเครือข่ายความร่วมมือนั้นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมหลายชิ้นได้ใช้วิธีการให้ครูผู้วิจัย/นักวิจัยทำการประสานกับองค์กรภาครัฐและหรือองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อให้เกิดเครือข่ายความร่วมมือเพื่อการดำเนิน (อรุณรุ่ง บุญชนันตพงศ์, 2549,

หน้า 24) การเตรียมเครือข่ายความร่วมมือที่มีประสิทธิภาพจะเป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยให้กระบวนการวิจัยดำเนินไปได้ด้วยดี

ในขั้นนี้ปัญหาของการวิจัยมักเป็นประเด็นเกี่ยวกับการเข้าถึงชาวบ้าน กลุ่มเป้าหมายรวมถึงการสื่อสารการทำวิจัยในแง่มุมต่าง ๆ เช่นขั้นตอนและผลประโยชน์ที่ชาวบ้านจะได้รับของคณะนักวิจัยพึงทำความเข้าใจว่าโดยทั่วไปนั้นงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมมักจะเป็น “ของใหม่” ที่ในสายตาของชาวบ้านแล้วชวนให้เข้าร่วมไม่น้อยและชาวบ้านส่วนมากก็มักจะตื่นเต้นกับการเข้ามาทำงานเพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหาของเขาจากบุคคลหรือหน่วยงานภายนอก แต่กระนั้นชาวบ้านก็มักจะไม่ค่อยมีเวลามากนักการดำเนินกระบวนการวิจัยจึงต้องเป็นไปอย่างกระชับเพราะยิ่งกระบวนการทอดออกยาวมากเท่าใดการมีส่วนร่วมของชาวบ้านก็จะลดลงไปตามส่วนเท่านั้นนอกเหนือไปจากนี้แล้วการจัดเวทีที่ง่ายต่อความเข้าใจและสะท้อนความต้องการของประชาชนที่มีบรรยากาศสบาย ๆ หรือการศึกษาชุมชนประกอบยังจะช่วยให้คณะผู้วิจัยได้รับข้อมูลที่กว้างขวางมากขึ้น และบางกรณีจะช่วยให้คณะนักวิจัยสามารถสร้างคำถามที่แหลมคมต่อการกำหนดปัญหาของการวิจัยได้อีกประการหนึ่งการขาดความชัดเจนในประเด็นที่ต้องการนำเสนอเพื่อพัฒนาหรือแก้ไขปัญหารวมทั้งการขาดความต่อเนื่องในการมีส่วนร่วมวิจัยของชาวบ้านยังอาจส่งผลให้เกิดพฤติกรรมชาวบ้านติดตามผู้นำชุมชนหรือชาวบ้านส่วนใหญ่ในแบบ “ว่ายังไงก็ว่าตามกัน” ซึ่งบางกรณีผู้นำชุมชนอาจขาดความเป็นกลางหรือมีแนวโน้มฝักใฝ่ฝ่ายการเมืองกระทั่งส่งผลให้ตัวชาวบ้านตกเป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์และการตัดสินใจของชาวบ้านสร้างความชอบธรรมให้แก่การดำเนินกิจกรรม/โครงการพัฒนาของภาครัฐ

7.2 ระยะดำเนินการวิจัย (research phase) ประกอบด้วยขั้นตอนย่อยคือ

7.2.1 การศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาชุมชน (problem identification and diagnosis) ในขั้นนี้เน้นการศึกษาวิเคราะห์ชุมชนและการให้การศึกษาแก่ชุมชน (community education participation-CEP) โดยเน้นไปที่กระบวนการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติโดยวิธีการจะใช้การอภิปรายถกปัญหา (dialogue) เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้านทั้งที่เป็นการสนทนาแลกเปลี่ยนระดับบุคคลและระดับกลุ่มบุคคลเพื่อเป็นการประเมินปัญหาและความต้องการของชุมชน (need assessment) พร้อมไปกับการประเมินผลความเป็นไปได้ในด้านทรัพยากร (resource assessment) ที่มีอยู่ในชุมชนทั้งที่เป็นทรัพยากรมนุษย์โดยเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรธรรมชาติเพื่อที่จะนำทรัพยากรมาใช้ในการกำหนดแผนเพื่อการจัดโครงการต่อไป

7.2.2 การพิจารณาความเหมาะสมและความเป็นไปได้ของโครงการ (project appraisal and identification) เมื่อมีการวิเคราะห์โครงการโดยการประเมินความต้องการของชุมชนหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาในความเป็นจริงมักจะมีหลายแนวทางชาวบ้านและนักวิจัยจะต้องพิจารณาร่วมกันว่าวิธีการแก้ไขปัญหาคือที่เหมาะสมกับท้องที่หรือมี

ความเป็นไปได้โดยชาวบ้านควรมีบทบาทหลักเข้ามีส่วนร่วมให้มากยิ่งขึ้นและกำหนดโครงการหรือกิจกรรมที่จะดำเนินการ

7.2.3 การกำหนดแผนงานโครงการและการจัดการ (planning phase) กิจกรรมในช่วงนี้จะเป็นกระบวนการตัดสินใจร่วมกันเพื่อคัดเลือกโครงการและกิจกรรมที่จะต้องดำเนินการ ดังนั้นเพื่อความมั่นใจว่าโครงการที่ได้รับการคัดเลือกเป็นโครงการและกิจกรรมที่ต้องดำเนินการ ดังนั้นหลังจากที่ผ่านขั้นตอน 2.1 มาแล้วผู้วิจัยควรจะต้องใช้วิธีการกระตุ้นให้ชาวบ้านมีบทบาทหลักในการแก้ไขปัญหาการกำหนดโครงการและกิจกรรมที่จะดำเนินการ

7.2.4 การปฏิบัติตามโครงการ (implementation phase) เป็นขั้นตอนที่สำคัญอีกขั้นตอนหนึ่งโดยคำถามที่ผู้วิจัยจะต้องใช้ถามกันในกลุ่มหรือในคณะทำงานเพื่อการดำเนินการในขั้นนี้คือ ใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไรและอย่างไร

ในมุมมองปัญหาอุปสรรคที่อาจเกิดขึ้นในขั้นตอนนี้โดยทั่วไปมักเป็นประเด็นการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกระบวนการวิจัยซึ่งพบว่า ความไม่สนใจเข้ามีส่วนร่วมของชาวบ้านจำนวนไม่น้อยนอกเหนือไปจากการขาดความรู้ความเข้าใจอันดีต่อกระบวนการและผลประโยชน์ของการทำวิจัยแล้วยังปรากฏด้วยว่าชาวบ้านมักมองเห็นการวิจัยเป็นเรื่องทางเทคนิคที่ต้องอาศัยความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะและไม่เกี่ยวอะไรนักกับปากท้องที่จะต้องทำมาหากินเป็นประจำวันประกอบกับธรรมชาติของการวิจัยแบบนี้ที่มักไม่มีการจ่ายตอบแทนเป็นเงินให้แก่ผู้เข้าร่วมกิจกรรมการวิจัยด้วยแล้วการมีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนการวิจัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำผลของการวิจัยไปสู่การปฏิบัติแล้วก็ยิ่งห่างไกลจากบริบทชีวิตประจำวันของเขาออกไปมากขึ้นการเข้าร่วมงานวิจัยของชาวบ้านจึงเป็นไปโดยเน้นการรับฟังสิ่งที่ผู้วิจัยและนักพัฒนาพูดเป็นหลักผลสืบเนื่องประการต่อมาคือบุคคลที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการก็มักจะได้ชาวบ้านที่เป็นพวก “ขาประจำ” ที่มักอยู่ในวงข่ายอิทธิพล (sphere of influence) ของเจ้าหน้าที่ภาครัฐหรือการเมืองท้องถิ่นมาเข้าร่วมกิจกรรมและส่งผลให้สุดท้ายแล้วผลของการวิจัยเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่การดำเนินกิจกรรม/โครงการพัฒนาของภาครัฐดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น

7.3 ระยะเวลาติดตามและประเมินผลโครงการ (monitoring and evaluation phase)

เป็นขั้นตอนที่เกี่ยวกับการการวัดผลสำเร็จของโครงการซึ่งหากโครงการสามารถดำเนินการได้อย่างเหมาะสมและอย่างต่อเนื่องก็อาจจะเป็นข้อพิสูจน์ถึงความไม่ประสบผลสำเร็จของโครงการได้ในขั้นตอนนี้โดยมากแล้วคณะผู้วิจัยจะร่วมกับชาวบ้านที่เป็นผู้ร่วมงานวิจัยทำการตรวจสอบข้อมูลที่เป็นผลของการวิจัยว่าครบถ้วนถูกต้องหรือไม่จากนั้นจะมีการจัดทำรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์และจัดเวทีชาวบ้านเพื่อนำเสนอผลการวิจัยเพื่อเรียนรู้ร่วมกันระหว่างคณะผู้วิจัยกับชุมชนรวมถึงการสานต่อให้ชาวบ้านนำผลของการวิจัยไปดำเนินการแก้ไขปัญหาหรือพัฒนาชุมชนต่อไปอย่างไรก็ดีระยะเวลาของการทำวิจัยและขั้นตอนของ

การทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้นอาจมีความแตกต่างกันไปบ้างในรายละเอียดซึ่งไม่ถือว่าเป็นเรื่องผิดหรือถูกหากแต่เป็นความเหมาะสมในบริบทของการดำเนินงานวิจัยที่อาจมีข้อจำกัดที่คณะผู้วิจัยจำเป็นต้องรวมกิจกรรมหลายกิจกรรมไว้ดำเนินการในคาบเวลาที่ใกล้เคียงกันหรือเป็นความต้องการของชุมชนเองที่จะกระชับขั้นตอนของการดำเนินงานวิจัยเพื่อมิให้กระทบต่อการดำรงชีวิตประจำวันขั้นตอนการดำเนินการวิจัยจะสั้นหรือยาวมีรายละเอียดมากหรือน้อยเพียงใดจึงอาจจะไม่ใช่เรื่องใหญ่หากแต่การมุ่งตอบสนองความต้องการและข้อจำกัดของชุมชนรวมถึงการทำให้ชุมชนได้มองเห็นปัญหาของตนเองเกิดความต้องการอย่างแท้จริงและมุ่งมั่นมีส่วนร่วมทั้งในการปฏิบัติงานวิจัยและการนำผลของการวิจัยไปใช้เพื่อปรับปรุงชุมชนให้ดีขึ้นนั่นเองนับเป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่า

ในขั้นตอนนี้ยังคงต้องอาศัยการมีเข้าใจที่ถูกต้องและการมีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์และกระตือรือร้นของฝ่ายต่าง ๆ โดยเฉพาะชาวบ้านไม่น้อยไปกว่าขั้นคอนก่อนหน้าการมีความเข้าใจที่ถูกต้องการสร้างช่องทางตรวจสอบงานวิจัยและการมีเครื่องมือประเมินผลการวิจัยว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใดมีปัญหาและอุปสรรคอย่างไรบ้างนี่เองจะทำให้ทุกฝ่ายคาดหมายได้ว่าผลลัพธ์ของการวิจัยจะปรากฏออกมาสอดคล้องกับความต้องการพัฒนาหรือสามารถใช้ได้กับการแก้ไขปัญหอย่างตรงจุดและเข้าร่วมกระบวนการวิจัยอย่างต่อเนื่องและบังเกิดผลประโยชน์ในภาพรวม

สรุปได้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) นับเป็นการวิจัยเพื่อพัฒนาและแก้ไขปัญหาสังคมและชุมชนที่ได้รับความสนใจอย่างแพร่หลายในปัจจุบันโดยเป็นงานวิจัยที่เริ่มต้นจากชุมชนสนับสนุนให้ชาวบ้านหรือตัวแทนในชุมชนเป็นคนสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้กับตนเองและชุมชนโดยการศึกษาเรียนรู้หาข้อมูล การศึกษาวิเคราะห์ถึงปัญหารวมทั้งการแก้ไขปัญหาก็กำลังประสบอยู่โดยการร่วมกันวางแผน และกำหนดการดำเนินงานตามแผนหรือโครงการพร้อมทั้งการปฏิบัติตามแผนเพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการแก้ไขปัญหาก็ถูกต้องตรงตามความต้องการและมีนักวิจัยภายนอกทำหน้าที่เป็นผู้เอื้ออำนวยให้กระบวนการวิจัยบังเกิดผลสอดคล้องกับเป้าหมายอันนับได้ว่าการวิจัยได้ช่วยสร้างคุณลักษณะของการเรียนรู้แบบพหุภาคีพร้อมกับก่อให้เกิดผลพลอยได้ที่เป็นจิตสำนึกตระหนักในปัญหาหน้าที่และร่วมกันแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองส่งเสริมกิจกรรมกลุ่มทำงานร่วมกันทั้งแก้ปัญหาและพัฒนาอย่างต่อเนื่องยั่งยืนของชุมชน